

Bevaringsstrategi for bygder og byers kulturmiljø

Riksantikvarens forslag

Høringsversjon
Riksantikvaren 2025

Riksantikvaren
Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo
Besøksadresse: Schweigaards gate 28
Tlf.: 22 94 04 00
Faks: 22 94 04 04
E-post: postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Bilder forside:

Bergen – foto: Anette Morvik Robberstad, Riksantikvaren. Folkets hus i Sauda og Tuomainengården i Vadsø – foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Innhold

Forord	3
Sammendrag	4
Innledning	5
Bevaringsstrategienes oppbygning og struktur	8
Prosess og medvirkning	10
Forvaltning av kulturmiljø – roller og ansvar	11
Virkemidler	14
Bygder og byers kulturmiljø	16
Beskrivelse og avgrensning	16
Utfordringer og muligheter	17
Deltema 1: Stedets identitet og særpreg	21
Deltema 2: Der vi møtes	32
Deltema 3: Der vi bor	39

Forord

I bygdene og i byene er det et stort mangfold av kulturmiljø som forteller historien om landets samfunnsutvikling. Klimaendringer, strukturelle endringer knyttet til bosetning og demografi og endret arealbruk gjør det utfordrende å ta vare på disse miljøene. Den nasjonale bevaringsstrategien for bygder og byers kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling. Dette forutsetter at vi tar vare på og bruker kulturmiljøene, slik at de historiske verdiene bevares og stedene oppleves som attraktive.

Strategien skal vise hvordan kulturmiljøforvaltningen og samarbeidspartnere, både private og offentlige, kan bidra til bevaring og utvikling av bygder og byer. Når lokalsamfunn, organisasjoner og myndigheter jobber sammen, kan vi bevare, bruke og utvikle kulturmiljøene på en måte som gir mening for både dagens og framtidens generasjoner. Bevaringsstrategien for bygder og byers kulturmiljø handler om å finne bærekraftige og smarte løsninger som sikrer både kunnskap om og utvikling av disse miljøene.

Hanna Geiran

riksantikvar

Sammendrag

Bevaringsarbeidet skal vektlegge og styrke betydningen av kulturmiljø for samfunnet. Dette er i tråd med Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold*. Regjeringens grep med nye bevaringsstrategier skal strukturere innsatsen for å oppnå de nasjonale målene ved å koordinere virkemidler og involvere ulike aktører. Den nasjonale bevaringsstrategien for bygder og byers kulturmiljø skal bidra til at et mangfold av kulturmiljø blir bevart og tatt i bruk som ressurs i en bærekraftig samfunnsutvikling. Strategien skal også bidra til engasjement for bygdene og byenes kulturmiljø. De tre deltemaene i bevaringsstrategien rommer prioriterte områder i kulturmiljøpolitikken knyttet til det omfattende kulturhistoriske temaet bygder og byers kulturmiljø.

Deltema 1: Stedets identitet og særpreg handler om at identiteten til en bygd eller by har utviklet seg over tid, på bakgrunn av stedets naturgitte forutsetninger, topografi og landskap, men også i samspillet mellom mennesker og omgivelser. Kulturminner, kulturmiljø, landskap og forteller om stedsutvikling fra forhistorisk tid fram til i dag. Bygder og byers identitet og særpreg er ofte knyttet til kvaliteter som står seg over tid og ikke bygges ned med uheldige tiltak. Det er sterke interesser involvert i stedsutvikling, og krav til arealutnyttelse kommer ofte i konflikt med kulturmiljøverdier. Det kan føre til at bygde- og bylandskap endres, og den helhetlige opplevelsesverdien kan svekkes. Prioriterte områder under dette deltemaet er:

- arkeologiske kulturminner – en kilde til kunnskap
- struktur – fra naturgitte forutsetninger til planlagte steder
- bygningsmiljø som bidrar til særpreg
- gjenreisningstidens byplanlegging

Innsatsen skal bidra til at stedets identitet og særpreg blir ivaretatt i arealplanleggingen.

Deltema 2: Der vi møtes handler om fellesskapenes kulturmiljø og representerer et stort mangfold som går på tvers av ulike grupperinger i samfunnet. Alle har rett til en kulturarv, rett til å tolke sin egen historie og rett til å definere sine egne kulturmiljø. Fellesskapenes bygninger, plasser og steder handler om utviklingen av samfunnet og demokratiet og forteller om gruppers tilhørighet og fellesskap. Fellesskapenes kulturmiljø har også vært viktige for byggingen av fellesskap for urfolk, nasjonale minoriteter og innvandrergupper og for kulturmiljø knyttet til motkultur og rettighetskamp. Den samlede kunnskapen om fellesskapenes kulturmiljø er lav. De er i for liten grad kartlagt og dokumentert, og det er i liten grad undersøkt hvilken betydning de har, og har hatt, for samfunnet og samfunnsutviklingen. Mange forhold utfordrer bruken, vedlikeholdet og opprettholdelsen av våre felles kulturmiljø. Prioriterte områder under dette deltemaet er:

- fellesskapenes bygninger
- uterom og grøntområder for fellesskapet

Innsatsen skal bidra til at vi bevarer og bruker viktige kulturmiljø som forteller historiene knyttet til offentlige, religiøse, sivile og kulturelle fellesskap av ulik karakter og ulikt omfang.

Deltema 3: Der vi bor handler om kulturminner og kulturmiljø knyttet til bolighistorien. Boligbebyggelsen utgjør en vesentlig del av bygders og byers kulturhistorie og karakter. De eldste bevarte husene er flere hundre år gamle. Hagene omkring har ofte spor fra enda eldre tider. Nyere boliger forteller om samfunnsutviklingen fram til vår tid. Boligområder er viktige kulturmiljø i bygder og byer. Noen er godt bevart. Andre er sterkt endret. Mange står på ulike måter under press. Bolighistoriens kulturmiljø er sårbare for demografiske endringer. Fraflytting fører til tomme hus og gjengrodde hager. Fortetting fører til ombygging og riving av bygninger og nedbygging av grøntanlegg. Prioriterte områder under dette deltemaet er:

- småhusbebyggelse og hager under press
- gjenreisningshusene
- drabantbyene

Innsatsen skal bidra til at vi synliggjør og ivaretar boligområder som kulturmiljø, deres kulturminner, historiske struktur og kvaliteter.

Innledning

Kulturmiljøfeltet er en del av klima- og miljøpolitikken. Et godt og naturlig samspill mellom kulturmiljø- og naturforvaltning og ønsket om å kunne se natur og kulturmiljø i sammenheng utgjør et viktig grunnlag for en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

En helhetlig miljøforvaltning innebærer også et godt samarbeid med andre samfunnsområder. Materiell og immateriell kulturarv er uløselig knyttet sammen og møtes i de fysiske omgivelsene, i fortellinger og gjennom tradisjoner og språk. Kunnskap om for eksempel tradisjonshåndverk og materialkunnskap er helt avgjørende for at vi skal klare å ta vare på og forvalte kulturmiljø.

Bevaringsstrategier ble lansert som et av hovedgrepene for kulturmiljøfeltet i Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold*.

Bevaringsstrategiene er nasjonale og skal bidra til å strukturere, samordne og organisere innsatsen slik at virkemidler ses i sammenheng og kulturmiljø ivaretas. De skal videre legge til rette for dialog og samarbeid mellom ulike instanser og sektorer, forvaltningsnivåer og interessenter. *Kulturmiljø* er en samlebetegnelse som dekker begrepene *kulturminner*, *kulturmiljø* og *landskap*, og brukes når feltet omtales som helhet.

Det er utarbeidet bevaringsstrategier for fire temaer: kystens kulturmiljø, landbrukets kulturmiljø, bygder og byers kulturmiljø og næringers og industriers kulturmiljø. I tillegg har Barne- og familiedepartementet i samarbeid med Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren utarbeidet en bevaringsstrategi for kulturhistorisk verdifulle kirkebygg.

Til sammen favner disse temaene hele bredden i kulturmiljøpolitikken. Helhet og samarbeid vil bli tillagt vekt i arbeidet med å følge opp bevaringsstrategiene, og verdiskaping vil være et gjennomgående tema. Et mangfold av kulturmiljø med internasjonale, nasjonale, regionale og lokale verdier skal kunne inkluderes i dette arbeidet.

Riksantikvaren, fylkeskommunene og Sametinget har alle formelle roller i kulturmiljøforvaltningen og er sentrale i arbeidet, men en rekke andre aktører har også ansvar og interesser på kulturmiljøfeltet. I samsvar med sektorprinsippet har de enkelte departementene med underliggende virksomheter et selvstendig ansvar for kulturmiljø i egen sektor. Det er et felles ansvar å ta vare på kulturmiljø og bidra til at de blir forvaltet på en god måte. Kommuner, eiere, frivillige organisasjoner, stiftelser, museer og andre aktører gjør en uvurderlig innsats for å sikre det.

 Ordforklaringer

Kulturmiljø – samlebetegnelse som dekker begrepene *kulturminner*, *kulturmiljø* og *landskap*, og som brukes når feltet omtales som helhet. Brukes også om spesifikke områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Kulturminne – spor etter menneskelig virksomhet i det fysiske miljøet, inkludert lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Brukes ved omtale av spesifikke enkeltminner.

Kulturarv – samlebetegnelse for materiell og immateriell kulturarv. Immateriell kulturarv omfatter praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter.

Landskap – et område, slik folk oppfatter det, med et særpreg formet av påvirkningen fra og samspillet mellom naturlige og/eller menneskelige faktorer.

Transformasjon – et begrep med flere betydninger som brukes ulikt i forskjellige fagmiljø. Det viser som regel til endringer i bygnings- eller bystruktur og brukes særlig om omforming av bygninger og arealer. I arkitekturfaget kan det handle om rehabilitering, ombygging og tilbygg. I byutvikling innebærer transformasjon ofte at et område får nye funksjoner, og det kan omfatte sanering før etablering av ny struktur, som gater, byrom og bygninger. Et alternativt begrep til transformasjon av arealer i byutvikling er «*byomdannelse*». Et alternativt begrep til bygningstransformasjon er «*tilpasset ombruk*».

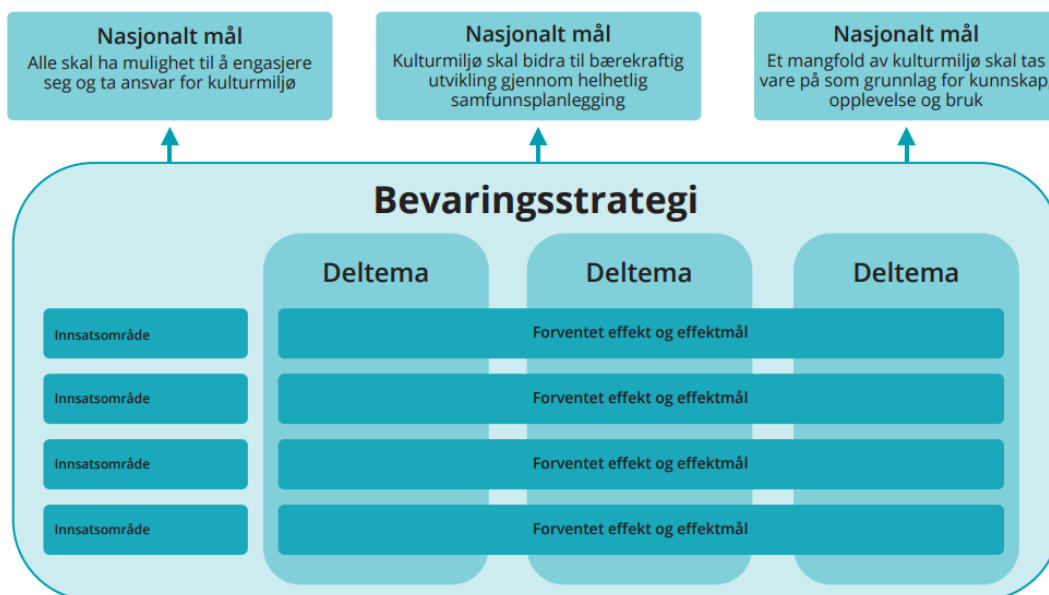
Byomdannelse – ombruk eller fortetting av arealer som bygger videre på eksisterende struktur, til forskjell fra transformasjon av arealer som i større grad innebærer strukturendringer.

Tilpasset ombruk – endring, ombygging og ny bruk som skjer på premissene til den eksisterende arkitekturen. I motsetning til transformasjon, som ofte innebærer større inngrep i bygningsstrukturen, tar tilpasset ombruk utgangspunkt i bygningens egne kvaliteter.

BEVARINGSSTRATEGIENES OPPBYGNING OG STRUKTUR

Temaene for bevaringsstrategiene er uavhengige av type kulturmiljø og tidsperiode. De favner også bredt geografisk, sosialt, etnisk og næringsmessig. Bevaringsstrategiene er strukturert etter deltemaer som representerer prioriterte områder innenfor hver strategi. Deltemaene er valgt ut fordi de rommer særskilte utfordringer og samtidig et potensial for vern gjennom bruk av kulturmiljø. Det er også et betydelig samarbeids-, forsknings- og formidlingspotensial knyttet til de valgte deltemaene.

De nasjonale kulturmiljømålene synliggjør hva som er ønsket samfunnseffekt. Målstrukturen viser sammenhengen mellom de nasjonale målene og bevaringsstrategienes prioriteringer gjennom innsatsområder, forventet effekt og effektmål.

Visuell framstilling av bevaringsstrategienes oppbygning og struktur

Nasjonale mål

De nasjonale målene i kulturmiljøpolitikken ble fastsatt i Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold*:

- Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø.
- Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging.
- Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

De nasjonale målene viser hva Norge ønsker å oppnå med kulturmiljøpolitikken, og hvordan kulturmiljø skal bidra til å fremme en bærekraftig samfunnsutvikling. Det er et felles ansvar å bidra til å nå de nasjonale målene.

Innsatsområder

Det er fire innsatsområder som går på tvers av bevaringsstrategiene:

- bevaring og bruk
- kunnskap og kompetanse
- opplevelse og engasjement
- urfolk og nasjonale minoriteter

Innsatsområdene utfyller hverandre, og innsatsen på hvert område skal også bidra til effekter på de andre områdene.

Bevaring og bruk omfatter innsats som bidrar til å ivareta kulturmiljø, slik som skjøtsel, sikring, istandsetting og restaurering, og tiltak som fremmer bruk av kulturmiljø. Det kan inkludere både fortsatt bruk, ny eller endret bruk og ombruk.

Kunnskap og kompetanse omfatter innsats som kartleggings- og registreringsarbeid, kunnskapsutvikling og forskning. Det kan også være utvikling av håndverks- og rådgivningskompetanse eller annen kompetanse av betydning for kulturmiljø.

Opplevelse og engasjement omfatter innsats som tilrettelegging, formidling, stedsutvikling, reiseliv og annen næringsutvikling. Det kan også være aktiviteter som legger til rette for inkludering og deltakelse fra frivillige, eiere og enkeltpersoner.

Urfolk og nasjonale minoriteter omfatter innsats som bidrar til å ivareta kulturmiljø knyttet til urfolk og de fem nasjonale minoritetene.

Forventet effekt

Forventet effekt gir uttrykk for hvilke virkninger og effekter vi søker å oppnå på hvert enkelt innsatsområde. Den samlede effekten, på tvers av innsatsområdene, skal bidra til at vi når de nasjonale målene i kulturmiljøpolitikken. For å utdype hva som skal til for å oppnå forventet effekt, er det utformet effektmål. Disse skal som hovedregel kunne måles per deltema, men ikke alle effektmålene er like relevante for alle deltemaene eller alle deler av et deltema.

Riksantikvaren har ansvar for å utvikle og foreslå indikatorer som gjør det mulig å rapportere på effektmålene og følge resultatutviklingen over tid. Forslag til nye indikatorer og vesentlige endringer i eksisterende indikatorer skal godkjennes av Klima- og miljødepartementet.

Målstruktur

Innsatsområde	Forventet effekt	Effektmål
Bevaring og bruk	Et mangfold av bygder og byers kulturmiljø er bevart og blir brukt som ressurser i bærekraftig utvikling.	• Koordinering av offentlige virkemidler tilrettelegger for økt bruk og bevaring av kulturmiljø. • Handlingsrommet for fortsatt bruk, ombruk og ny bruk av kulturmiljø utnyttes bedre. • Flere eksempler på fortsatt bruk, ombruk og ny bruk av kulturmiljø er tilgjengelige.
Kunnskap og kompetanse	Relevant kunnskap og kompetanse om bygder og byers kulturmiljø er tilgjengelig og brukes som grunnlag for beslutninger.	• Rådgivning og veiledning er videreutviklet og tilgjengelig for flere. • Styrket samarbeid legger til rette for ny kunnskap om kulturmiljø og deling av denne. • Kunnskap og metoder for å ivareta kulturmiljø er videreutviklet og tatt i bruk.
Opplevelse og engasjement	Det er lagt til rette for opplevelser av og engasjement for bygder og byers kulturmiljø.	• Flere er interessert og engasjert i kulturmiljø. • Det legges i økende grad til rette for opplevelser i tilknytning til kulturmiljø.
Urfolk og nasjonale minoriteter	Urfolk og nasjonale minoriteters kulturmiljø ivaretas gjennom innsats på bevaring og bruk, kunnskap og kompetanse samt opplevelse og engasjement.	• Urfolk og nasjonale minoriteters kulturmiljø vurderes spesifikt i alle effektmålene innenfor de øvrige innsatsområdene.

PROSESS OG MEDVIRKNING

Klima- og miljødepartementet ga i 2021 Riksantikvaren i oppdrag å starte utviklingen av bevaringsstrategier på kulturmiljøområdet. I årene etter har Riksantikvaren fått flere deloppdrag og har blant annet levert forslag til rammeverk og temaer.

I 2024 hadde Riksantikvaren i oppdrag å detaljere forslag til bevaringsstrategier for kystens kulturmiljø og landbrukets kulturmiljø. I 2025 har oppdraget vært å detaljere forslag til bevaringsstrategier for industriens og næringsers kulturmiljø og for bygder og byers kulturmiljø. Arbeidet har omfattet kunnskapskartlegging, samarbeid, innspillsprosesser og prioritering av kulturmiljø som strategiene bør konsentreres om.

For bevaringsstrategien for bygder og byers kulturmiljø har Riksantikvaren gjennomført en spørreundersøkelse, dialogmøter med regionalforvaltningen på kulturmiljøfeltet og

konsultasjoner med Sametinget. Riksantikvarens ledergruppe har vært styringsgruppe. Det har også vært en ressursgruppe som har bidratt i arbeidet, med representanter fra

- Akershus fylkeskommune
- Bergen kommune – plan- og bygningsetaten
- Distriktssenteret
- Design og arkitektur Norge (DOGA)
- eiendomsutviklere (Koteng Eiendom og OBOS)
- Finnmark fylkeskommune
- Innlandet fylkeskommune
- KS – avdeling for samferdsel, plan og miljø
- Møre og Romsdal fylkeskommune
- Norske arkitekters landsforbund (NAL) – Bylivsenteret
- Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) – arkeologisk avdeling
- Norges miljø- og biovitenskapelige universitet (NMBU) – institutt for landskapsarkitektur
- Noregs Ungdomslag
- Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) – institutt for arkitektur og planlegging
- Trondheim kommune - Byantikvaren
- Troms fylkeskommune
- Universitetet i Tromsø (UiT) – institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi

Det har blitt avholdt egne møter med representanter for Arkitektur- og designhøyskolen i Oslo (AHO) og OsloMet. Riksantikvaren har i hovedsak fått bred støtte for forslagene til deltemaer og prioriteringer. Innspillene som har kommet, har vært knyttet til at det er stort behov for kunnskap og kompetanse om kulturmiljø i den kommunale planbehandlingen, at det er behov for å samordne virkemidler for å legge bedre til rette for at kulturmiljø kan være en ressurs, og at det er behov for veiledningsmateriell og samarbeidsarenaer på tvers av sektorer.

FORVALTNING AV KULTURMILJØ - ROLLER OG ANSVAR

Bevaringsstrategien skal bidra til en samlet innsats og et felles engasjement for å prioritere arbeid med bevaring og bruk av bygder og byers kulturmiljø. I det videre arbeidet med bygder og byers kulturmiljø er det mange aktører som kan spille en viktig rolle. Aktørene som allerede har et ansvar og engasjement for disse kulturmiljøene, oppfordres til å strukturere sin innsats slik at den støtter opp om bevaringsstrategiarbeidet.

Nedenfor følger en oversikt over sentrale aktører som forvalter kulturmiljø, og som kan bidra i oppfølgingen av bevaringsstrategien.

Statlige aktører

Klima- og miljødepartementet har det overordnede ansvaret for regjeringens klima- og miljøpolitikk, deriblant kulturmiljøpolitikken. I tråd med sektorprinsippet har de enkelte

departementene med underliggende virksomheter et ansvar for kulturmiljø i egen sektor, både når det gjelder myndighetsutøvelse, og når det gjelder bruk av relevante virkemidler.

Riksantikvaren har et overordnet ansvar for den faglige utviklingen på kulturmiljøfeltet. Det er også Riksantikvaren som definerer kulturmiljø av nasjonal verdi og gjør vedtak om fredning, med unntak av kulturmiljøfredninger der det endelige vedtaket gjøres av Kongen i statsråd. Riksantikvaren har ansvar for systematisk oppfølging og koordinering av bevaringsstrategien, med særlig søkelys på mål, resultater og vurdering av risiko.

Riksantikvaren skal målrette og koordinere virkemidlene på kulturmiljøfeltet, avklare rammebetingelser og fordele ressurser inn mot de ulike prioriteringene i bevaringsstrategiene. Det innebærer blant annet å legge til rette for ulike satsinger og nettverk, utarbeide veiledere og avklare behov for kunnskapsinnhenting.

Kulturdirektoratet har ansvar for å følge Unesco-konvensjonen om immateriell kulturarv og kan bidra til å skape synergier med andre strategier.

Alle disse aktørene kan spille viktige roller i gjennomføringen av bevaringsstrategien. I tillegg er Kulturminnefondet, med sine virkemidler, en nøkkelaktør i arbeidet med bevaringsstrategien. Kulturminnefondet gir tilskudd til private eiere av kulturmiljø i bygder og byer.

Forskningsinstitusjoner

Forskningsinstitusjonene, inkludert de arkeologiske forvaltningsmuseene og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), har en viktig rolle i forskning, formidling og forvaltning av kulturmiljø og kulturminner.

Sametinget

Sametinget er det samiske folkets parlament i Norge og et selvstendig folkevalgt organ. Sametingets mål er å arbeide for anerkjennelse av samenes grunnleggende rettigheter som grunnlag for å ivareta og styrke samisk kultur, språk og samfunnsliv og eksistensen av ulike samiske tradisjoner. For samiske kulturmiljø har Sametinget tilsvarende myndighet som fylkeskommunene har etter ansvarsforskriften § 3.¹

Regionale aktører

Fylkeskommunene er sentrale i arealforvaltningen og skal følge opp kommunene med rådgivning. Videre har de hovedansvaret for å initiere og koordinere tiltak og aktivitet i fylkene, avklare virkemiddelbruk og sikre god forvaltning av kulturmiljø. Fylkeskommunene fordeler statlige tilskuddsmidler på kulturmiljøfeltet. De er også en viktig samfunnsaktør som skal stimulere til utvikling og vekst i regionene.

Som samfunnsutviklere kan fylkeskommunene sette kulturmiljø i sammenheng med brede utviklingsmål i regionalt planverk og legge til rette for bruk av virkemidler på tvers av sektorgrenser. Bevaringsstrategien blir et viktig verktøy for fylkeskommunene. Gjennom myndighetsutøvelse og tilskuddsforvaltning og som sentrale samfunnsaktører kan

¹ Forskrift om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven. FOR-2019-02-15-127.

fylkeskommunene bidra til at strategien blir gjennomført. De er også viktige når det gjelder å etablere regionale samarbeid, gjennom at de kan initiere og sette i gang prosjekter.

Kommuner

Kommunene skal, gjennom sitt samordningsansvar etter § 1-4 i plan- og bygningsloven, ivareta ulike nasjonale, regionale og lokale interesser, blant annet forvaltning av kulturmiljø i bygder og byer. Plan- og bygningsloven er det viktigste redskapet for å styre arealbruken og sikre kulturmiljø som ikke er fredet etter kulturminneloven. Den er også et viktig verktøy for den kommunale samfunnsutviklerrollen og det mer overordnede og langsiktige arbeidet med planstrategier og kommuneplanens samfunnsdel. De fleste kommuner har laget kulturminne- eller kulturmiljøplaner. Bevaringsstrategien kan forankres gjennom slike lokale kulturmiljøplaner eller andre kommunale plan- og vernevedtak.

Museer og arkiver

Flere museer og arkiver dokumenterer bygders og byers historie og kulturmiljø. Museene spiller en viktig rolle som kunnskapskilder og -formidlere, og kan være verdifulle samarbeidspartnere for kommuner, fylkeskommuner og frivillige aktører. De forsker på kulturminner og eier ofte selv bygninger som omfattes av strategien. Arkivene – både analoge og digitale – gir viktig historisk innsikt, særlig gjennom byggesaksarkiver, branntakster og kart. For å følge opp bevaringsstrategien er det viktig å etablere samarbeid med museer og arkiver og inkludere deres kompetanse i relevante nettverk.

Meld. St. 23 (2020–2021) *Musea i samfunnet – Tillit, ting og tid* viser den overordnede politiske retningen for museumspolitikken fram mot 2050. Kultur- og likestillingsdepartementet vektlegger behovet for at de statlige virkemidlene som rettes mot den immaterielle og materielle kulturarven, ses i sammenheng.

Frivillige organisasjoner

En rekke frivillige organisasjoner er engasjert i bygder og byers kulturmiljø, og Noregs Ungdomslag, Bygdekvinnelaget og Vellenes fellesorganisasjon er eksempler på mulige samarbeidspartnere. Organisasjonene har kunnskap, gjennomfører aktiviteter og eier eller forvalter ofte kulturmiljø som er relevante for bevaringsstrategien. De frivillige organisasjonene skal inviteres med i planleggingen og gjennomføringen av tiltak knyttet til bevaringsstrategien som er relevante for dem. I henhold til regjeringens kulturfrivillighetsstrategi, *Rom for deltakelse*, skal den tverrdepartementale samordningen av frivilligheten på kulturarvfeltet videreutvikles.

Næringsorganisasjoner

Medvirkning fra næringsorganisasjoner er viktig for at strategien skal være relevant for næringene i bygdene og byene. Næringsorganisasjonene skal inviteres med i planleggingen og gjennomføringen av tiltak som angår næringene.

Eiere

I oppfølgingen av bevaringsstrategien er det viktig at kulturmiljøforvaltningen etablerer et godt samarbeid med eierne. De aller fleste kulturminner og kulturmiljø er eid av privatpersoner eller

bedrifter. Skal vi lykkes i arbeidet med å ta vare på kulturmiljø i bygder og byer må eierne oppleve det som nyttig å ta hensyn til, ta vare på, sette i stand og bruke disse kulturmiljøene – og dette bør i hovedsak være integrert med næringsvirksomheten deres. Eiernes behov og utfordringer i forbindelse med istandsetting og ny bruk er derfor svært viktige i oppfølgingen av bevaringsstrategien. Det gjelder for både bygninger, grøntanlegg og arkeologiske kulturminner.

VIRKEMIDLER

Mange virkemidler gir bedre effekt når vi kombinerer dem. En vanlig måte å systematisere virkemidler på er dele dem inn i de fire overordnede kategoriene juridiske, økonomiske, pedagogiske og organisatoriske virkemidler.

Juridiske virkemidler

Juridiske virkemidler omfatter lover og forskrifter og i enkelte tilfeller rundskriv og andre avtalelignende dokumenter. Lovregulering er et av de sterkeste virkemidlene forvaltningen kan benytte, og er tett knyttet til offentlig myndighetsutøvelse. For bygder og byers kulturmiljø er særlig disse lovene relevante:

- plan- og bygningsloven
- kulturminneloven
- naturmangfoldloven

Norge har også sluttet seg til en lang rekke internasjonale konvensjoner som har betydning for utformingen av lov og forvaltning på kulturmiljøfeltet:

- europeisk konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Valetta-konvensjonen)
- Europarådets landskapskonvensjon
- Europarådets rammekonvensjon om kulturarvens verdi for samfunnet (Faro-konvensjonen)
- Unescos konvensjon om vern av verdens kultur- og naturarv (verdensarvkonvensjonen)
- Unescos konvensjon om beskyttelse av kulturverdier i tilfelle av væpnet konflikt (Haag-konvensjonen)
- ILO-konvensjonen om urfolks rettigheter og rammekonvensjonen om beskyttelse av nasjonale minoriteter

Økonomiske virkemidler

Det finnes økonomiske virkemidler og tilskuddsordninger i både offentlig og privat sektor som kan bidra til de nasjonale målene for kulturmiljøpolitikken og for by- og bygdeutvikling:

- Kommunal- og distriktsdepartementet (KDD) sin tilskuddsordning for kompetansetiltak innen plan, kart og geodata
- KDDs skjønnsmidler til fornyings- og innovasjonsprosjekter i kommunene
- KDDs bygdevestavtaler for å styrke bosetningen og næringsutviklingen i distriktene
- innovasjonsprogrammet Gnist, som forvaltes av Design og arkitektur Norge (DOGA) og støtter kommuner i innovativ stedsutvikling

- Merkur-programmet, som ligger under Distriktssenteret og støtter bokhandlere og nærbutikker i distriktene
- Miljødirektoratets tilskuddsordning for klimatilpasning i kommuner og fylkeskommuner
- Sparebankstiftelsens og Gjensidigestiftelsens støtteordninger for lokale prosjekter innenfor kultur, friluftsliv og livskvalitet
- Riksantikvarens og Kulturminnefondets tilskuddsordninger

Pedagogiske virkemidler

Betegnelsen *pedagogiske virkemidler* brukes vanligvis om en gruppe virkemidler som har til hensikt å informere eller øke bevisstheten og kunnskapen hos bestemte målgrupper. Eksempler er kunnskapsformidling, skriftlige veiledere og retningslinjer, informasjonskampanjer, kompetanseutviklingstiltak, forvaltning av kunnskapsdatabaser og statistikk samt muntlig rådgivning og veiledning. Pedagogiske virkemidler kan også være tolkninger og anbefalinger knyttet til regelverk, saksbehandlingsrutiner og tjenesteutforming. De brukes ofte sammen med andre virkemidler og kan bidra til å gjøre disse mer treffsikre og effektive.

Organisatoriske virkemidler

Organiseringen av offentlig virksomhet har betydning for styring, og kan sammen med andre virkemidler påvirke hvordan forvaltningen jobber for å nå politiske mål. Organisatoriske virkemidler kan for eksempel være å endre tilknytningsform fra forvaltningsorgan til foretak, å overføre ansvar internt i statsforvaltningen eller mellom forvaltningsnivåer, og å etablere råd og utvalg. Konsultasjonsordninger, både innad i forvaltningen og mellom forvaltningen og ulike samfunnsgrupper (eksempelvis nasjonale minoriteter og urfolk), regnes også som et organisatorisk virkemiddel.

Åbø i Sauda. Boligbebyggelsen ble i sin tid utformet for ansatte på Sauda smelteverk og framstår fremdeles som et helhetlig kulturmiljø, med boliger, alleer, idrettsområder og en park. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

Bygder og byers kulturmiljø

Den nasjonale bevaringsstrategien for bygder og byers kulturmiljø skal vise hvordan kulturmiljøforvaltningen og samarbeidspartnere, både private og offentlige, kan bidra til bærekraftig utvikling. Det forutsetter at vi tar vare på og bruker kulturmiljøene, slik at de historiske verdiene bevares og stedene oppleves som attraktive.

BESKRIVELSE OG AVGRENSNING

En nasjons historie er sterkt knyttet til bygdene og byene, hvor de ligger, og hvordan de er utformet. Arkeologiske spor og strukturer, gatenett og eiendomsstrukturer, nærings-, handels- og boligområder, bygninger og bygningsmiljø, grøntanlegg og hager legger grunnlaget for hvordan vi tolker og forstår tidligere tiders samfunn.

Bevaringsstrategien gjelder for hele landet og omfatter kulturmiljø fra forhistorisk tid til i dag. Den skal tydeliggjøre kulturmiljøenes historiske betydning, kunnskaps- og kildeverdi og identitetsskapende rolle. Den skal også tydeliggjøre hva kulturmiljøene betyr for bærekraftig bygde- og byutvikling.

Bevaringsstrategien for landbrukets kulturmiljø omfatter landbruks-, jordbruks- og reindriftslandskapet med de kulturminnene og kulturmiljøene som er knyttet til disse næringene. Bevaringsstrategien for kystens kulturmiljø og bevaringsstrategien for næringers og industriens kulturmiljø omfatter på samme måte kulturminner og kulturmiljø knyttet til disse delene av historien. Kirkene inngår i *Bevaringsstrategi for kulturhistorisk verdifulle kirkebygg*.

Riksantikvaren har ansvaret for miljøovervåking av kulturminner, kulturmiljø og landskap. Gjennom langsiktig overvåking og systematisk innsamling av data er målet å dokumentere tilstand og endringer, for eksempel tap, skade og klimatrusler. Bevaringsstrategiene skal ses i sammenheng med Riksantikvarens miljøovervåkingsprogrammer.

Det er mange viktige sammenhenger mellom materiell og immateriell kulturarv. Videreføring av kunnskap om tradisjonelt håndverk er for eksempel en aktivitet som bidrar til bruk og ombruk av bygninger. Relevante aspekter ved immateriell kulturarv er derfor en del av strategiene.

Flere av de norske verdensarvområdene er direkte knyttet til bygder og byers kulturmiljø. Det gjelder for eksempel Vestnorsk fjordlandskap, Bryggen i Bergen, Rjukan – Notodden og Røros bergstad med Circumferensen. Områdene som står på Unescos verdensarvliste, representerer natur- og kulturmiljø med framragende universelle verdier og har en status som fører med seg både muligheter og forpliktelser.

UTFORDRINGER OG MULIGHETER

Utfordringer

Bygder er truet av fraflytting, og byer har utfordringer knyttet til utbyggingspress og fortetting. Ifølge Generalistkommuneutvalgets rapport fra 2023 vokste folketallet i Norge med 28 prosent i perioden 1990–2022. Veksten skjedde i all hovedsak i byene.² I *Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2023–2027* signaliserer regjeringen at ny utbygging i hovedsak skal skje gjennom fortetting.³

Klimaendringene er en av vår tids store utfordringer. De påvirker kulturminner, kulturmiljø og landskap og utsetter dem for store påkjenninger. Påkjenningene vil øke i årene som kommer, og viktige kulturmiljø kan gå tapt. Det er derfor stort behov for en samlet og målrettet forvaltningspraksis for kulturmiljø, klima og beredskap.⁴

Kompakt byutvikling kan være klimavennlig, men samtidig utfordrende for kulturmiljøene fordi den legger press på arealene. I møte med klimaendringene er det vesentlig at

² NOU 2023: 9 *Generalistkommunesystemet*.

³ *Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2023–2027*.

⁴ *Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning 2021 til 2030*.

kulturmiljøverdiene som utgjør bygdene og byenes egenart opprettholdes. Klimatilpasninger bør gjennomføres med minst mulig negativ innvirkning på, eller tap av, kulturmiljøverdier. Det er behov for mer kunnskap om hvordan kulturmiljøene kan være en ressurs i arbeidet med å møte klimautfordringene.

Selv om naturen i bygder og byer er sterkt påvirket av menneskelig aktivitet, har den stor betydning som «hverdagsnatur» i innbyggernes dagligliv.⁵ Miljødirektoratet har dokumentert at over 70 prosent av grønnstrukturen i norske byer og tettsteder har gått tapt siden 1950-årene, hovedsakelig på grunn av bolig- og infrastrukturutbygging.⁶

Bygder og byer med rik historie, særegne attraksjoner og storslått natur tiltrekker seg reisende og har etablert seg som populære reisemål. Det gir muligheter for næringsutvikling, men legger samtidig press på viktige kulturmiljøverdier og tilhørende infrastruktur. Overturisme kan være en stor utfordring for kommunene.

I mange bygder og i enkelte byer svekkes sentrum som handels- og servicearena fordi handelsmønstrene endrer seg, blant annet på grunn av økende netthandel.⁷ Slike endringer kan få konsekvenser for kulturmiljø på grunn av manglende investeringer og vedlikehold. Kulturmiljø som går ut av bruk når funksjoner flyttes eller sentraliseres, er for eksempel bygningsmiljø og uterom langs gågater, rådhus, tinghus og politikammer, skoler, forsamlingslokaler og mer uformelle møteplasser.

Det er ikke uvanlig at all utvikling oppfattes som positiv, spesielt på mindre steder. Kulturmiljøfaglig kompetanse kommer ofte sent inn i utbyggingssaker eller nedprioriteres i planbehandlingen. Distriktskommuner med begrenset tilgang på slik kompetanse har særlig behov for veiledning og samarbeid med andre.

Kulturmiljømeldingen peker på at det er mange og sammensatte årsaker til at kulturmiljø ødelegges eller går tapt.⁸ Flere av årsakene er sammenfallende med store samfunnsdrivere, som klimaendringer og endringer i bosetning, demografi og arealbruk. Stortingsmeldinger som *Totalberedskapsmeldingen* og *Bærekraftig bruk og bevaring av natur* (naturmeldingen) og rapporten fra Sannhets- og forsoningskommisjonen belyser utfordringsbildet nærmere fra ulike perspektiver.⁹

Muligheter

Kulturmiljøene i bygder og byer rommer et stort potensial. Det er mange faktorer som til sammen skaper gode bygder og byer, og kulturmiljø er anerkjent som en av dem. FNs bærekraftsmål vektlegger sosial bærekraft og målet om å gjøre byer og samfunn inkluderende,

⁵ Meld. St. 35 (2023–2024) *Bærekraftig bruk og bevaring av natur*.

⁶ Vista Analyse 2015: *Økosystemtjenester fra grønnstruktur i norske byer og tettsteder*.

⁷ Multiconsult 2019: *Byregnskap for Oslo 2018: Utvikling for handel og næring*.

⁸ Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken*.

⁹ Meld. St. 9 (2024–2025) *Totalberedskapsmeldingen – Forberedt på krise og krig*, Meld. St. 35 (2023–2024) *Bærekraftig bruk og bevaring av natur*, Rapport til Stortinget fra Sannhets- og forsoningskommisjonen.

trygge, robuste og bærekraftige. Også bærekraftsmålene om god helse for alle og om å bekjempe klimakonsekvensene er relevante for bevaring av kulturmiljø.

Det er dokumentert at kulturmiljø er avgjørende for hvor folk ønsker å bo, jobbe, handle og oppholde seg.¹⁰ Det er tendenser til en mottrend mot sentralisering og fraflytting, blant annet ved at yngre mennesker flytter fra byene og bosetter seg på bygdene, på småbruk og i forlatte hus. I denne trenden ligger det muligheter som strategien åpner for å gripe tak i.

Kulturminner, kulturmiljø og landskap er de senere årene blitt anerkjent som en ressurs i bærekraftig utvikling, også når det gjelder økonomisk bærekraft. Også kunnskap om historien, og dermed kildeverdien som ligger i kulturmiljøene, er en viktig ressurs for å få til god utvikling. Mange typer næringsvirksomhet og sysselsetting kan nyte godt av verdiene som ligger i kulturmiljøene. Ifølge Statlige planretningslinjer for arealbruk og mobilitet punkt 3.13 skal planleggingen vurdere hvordan kulturmiljø kan ivaretas og brukes som ressurs i by- og stedsutvikling. Det skal vurderes hvordan arealbruksendringer vil påvirke kulturmiljø og landskap, og videre bør det vurderes hvordan bevaring og ombruk av verneverdige bygninger kan gi klima- og miljøgevinster. Det er behov for å styrke kunnskapen og bevisstheten om kulturmiljø som en integrert del av kommunenes samfunnsutviklerrolle. Kulturmiljøkompetanse i kommunene, og samordning på tvers av sektorer er sentralt for å finne gode løsninger for arealbruken.

Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og stedsutvikling (bystrategien) sier tydelig at ombruk og tilpasning til eksisterende kulturmiljø vil bidra til utvikling samtidig som historisk karakter bevares.¹¹ Det er viktig at de som driver med arealplanlegging, har et langsiktig perspektiv og sørger for at bygninger og anlegg tas i bruk som ressurser og fellesgoder i en bærekraftig samfunnsutvikling.

De siste årene har det vært en omfattende internasjonal debatt om estetikk og medvirkning ved utvikling av omgivelsene. Bygningene som oppføres, er i mange tilfeller lite stedstilpasset. Dette kan svekke opplevelsverdien og identiteten til bygdene og byene over tid. *New European Bauhaus* er et initiativ fra EU som kombinerer bærekraft, estetikk og inkludering for å skape vakre, bærekraftige og inkluderende livsmiljø. Kommunene kan styrke medvirkningsprosesser ut over lovpålagte høringer ved å ta i bruk slike initiativer og metoder for å engasjere lokalbefolkningen.

Prosjektet Samhandling for bærekraftig kulturminnebevaring og reiselivsutvikling – Case Øst-Finnmark undersøker hvordan kulturmiljøforvaltningen i Øst-Finnmark samhandler med reiselivsnæringen, og hvordan offentlige, private og frivillige aktører kan samarbeide mer effektivt for å sikre både bevaring og bærekraftig bruk av kulturminner. Prosjektet bygger på teori om forvaltning og myndighetsutøvelse for å analysere aktørsamspill, i tillegg til

¹⁰ Menon Economics 2017: *Verdien av kulturarv – en samfunnsøkonomisk analyse med utgangspunkt i kulturminner og kulturmiljø*.

¹¹ Riksantikvaren 2021: *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for byutvikling og stedsutvikling*.

besøksforvaltning for å vurdere hvordan kulturminner kan integreres i reiselivet uten at bevaring av kulturmiljø svekkes. Prosjektet har mottatt FoU-midler fra Riksantikvaren.

I Norge er det lange tradisjoner for ombruk. For eksempel var det tidligere vanlig å flytte og bruke laftede bygninger på nytt. Etter hvert som byggteknologien endret seg, utviklet det seg et byggeri som i stor grad var rettet mot nybygg. Staten og kommunene jobber fortsatt for lite med ombruk av bygninger og anlegg på et strategisk og overordnet nivå, men bygge- og anleggsbransjen blir nå stadig mer opptatt av ombruk, gjenbruk og sirkulærøkonomi.

SINTEFs rapport *Grønt er ikke bare en farge – Bærekraftige bygninger eksisterer allerede* konkluderer med at det er et stort, uutnyttet potensial for miljøgevinster i den eksisterende bygningsmassen. Transformasjon og ombruk av bygninger og anlegg er viktige elementer i en klima- og miljøvennlig arkitekturpolitikk. Den nasjonale arkitekturstrategien *Rom for kvalitet*, publisert av Kommunal- og distriktsdepartementet, understreker at kommunene – i tråd med de nye statlige planretningslinjene for klima og energi – skal ha dialog med utbyggere om hvorvidt rehabilitering og ombruk av bygninger samlet sett kan være mer bærekraftig enn å rive og bygge nytt.¹² I en tid der det blir stadig viktigere å prioritere innenfor knappe ressurser, kan kulturmiljø være en del av løsningen.¹³

Siden det meste av verdens bygningsmasse i 2050 eksisterer allerede, vil rehabilitering og ombruk av eksisterende bygg være avgjørende for en bærekraftig framtid.¹⁴ Kommunen og tiltakshavere kan gjennomføre ROS-analyser av kulturmiljø for å kartlegge tilstand, sårbarheter og potensial for bruk. ROS-analyser av kulturmiljø gir et kunnskapsgrunnlag for å iverksette tiltak som bevarer kulturmiljøene bedre, og gjøre dem mer robuste for opplevelse og bruk i framtiden.¹⁵ ROS-analyser bidrar også til bevisstgjøring når det gjelder hvorfor og hvordan kulturmiljø går tapt.

Med dagens lovverk er det krevende å få til ombruk av bygninger og gjenbruk av bygningsdeler. Forvaltningen må utnytte handlingsrommet som ligger i plan- og bygningsloven og byggteknisk forskrift. Plan- og bygningsloven er nylig revidert for at det skal bli enklere for kommunene å gi unntak fra forskriftskrav for bygninger med kulturhistorisk verdi. Det trengs kunnskap og veiledning om mulighetene som ligger i det eksisterende lovverket.

Kulturmiljø knyttet til bolighistorien representerer store kulturhistoriske verdier som forteller om samfunnsutviklingen. Bevissthet om røttene til et sted, og kunnskap om ideer og tankesett som har formet omgivelsene våre, gir trygghet i møte med endring og utvikling. Å bevare et mangfold av boligtyper, grøntanlegg og helhetlig planlagte boligområder styrker innbyggernes mulighet til å bli kjent med sine egne røtter og kulturelle identitet.

Denne strategien skal bidra til at kunnskap og kompetanse om kulturhistoriske verdier i bygder og byer blir styrket og tatt i bruk. Gjennom demokratiske prosesser skal bygder og byers

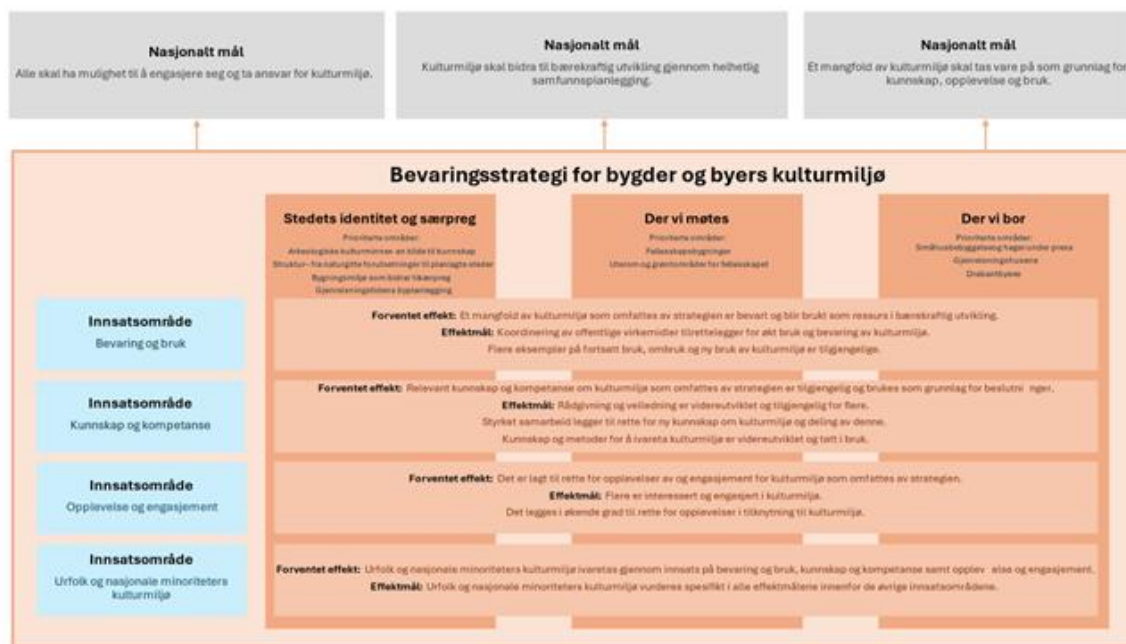
¹² Kommunal- og distriktsdepartementet 2025: *Rom for kvalitet – Nasjonal arkitekturstrategi - regjeringen.no*

¹³ Riksantikvaren 2021: *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for byutvikling og stedsutvikling*.

¹⁴ SINTEF og Riksantikvaren 2020: *Grønt er ikke bare en farge – Bærekraftige bygninger eksisterer allerede*.

¹⁵ Riksantikvaren 2025: *Metodeveileder for risiko- og sårbarhetsanalyse av kulturmiljø*.

identitet og særpreg ivaretas, og kulturmiljø knyttet til bolighistorien skal brukes som viktige ressurser i bærekraftig samfunnsutvikling. Det ligger et stort potensial i å bevare og bruke eksisterende fellesskapsarenaer på en god og langsiktig måte – til nytte og glede for enkeltpersoner, lokalsamfunn og samfunnet i sin helhet.

De nasjonale kulturmiljømålene synliggjør hva som er ønsket samfunnsresultat. Målstrukturen viser sammenhengen mellom de nasjonale målene, deltemaene og de prioriterte områdene i bevaringsstrategien gjennom innsatsområder, forventet effekt og effektmål.

Deltema 1: Stedets identitet og særpreg

Beskrivelse og avgrensning

Kulturminner, kulturmiljø, landskap forteller om stedsutvikling fra forhistorisk tid fram til i dag. De er et resultat av stedenes naturgitte forutsetninger og topografi, og menneskers kunnskap og praksis, tradisjoner og samfunnsmessige vilkår. Kulturmiljø har en stedsidentitet som oppstår i dette samspillet mellom mennesker og omgivelser. Den formes av personlige erfaringer, felles historie og det fysiske miljøet som omgir oss, og kan oppfattes både individuelt og kollektivt.

Steder endrer seg over tid, men har også varige kvaliteter som gjør dem gjenkjennelige og unike. Noen steder har en rik variasjon og tidsdybde, mens andre har en tydelig identitet knyttet til spesifikke hendelser, arkitektur, naturressurser eller industri. Et steds identitet og særpreg henger ofte sammen med at stedets karakter står seg over tid, og ikke svekkes av uheldige tiltak.

Det er sterke interesser involvert i stedsutvikling. Arealplanlegging krever ofte prioriteringer mellom kulturmiljøverdier og andre hensyn. Kunnskap om fortiden og vilje hos alle involverte aktører er vesentlig for å ta vare på bygder og byers stedsidentitet, særpreg og opplevelsesverdi.

Kunnskapen må være tilgjengelig og gjøres interessant for folk flest, for å skape forståelse og ansvarsfølelse for å ta vare på kulturmiljøene.

Dette deltemaet skal bidra til at steders identitet og særpreg blir ivaretatt i arealplanleggingen.

Under *Stedets identitet og særpreg* prioriteres fire områder:

- arkeologiske kulturminner – en kilde til kunnskap
- struktur – fra naturgitte forutsetninger til planlagte steder
- bygningsmiljø som bidrar til særpreg
- gjenreisningstidens byplanlegging

Områdene er valgt ut fordi de rommer særskilte utfordringer og muligheter.

Arkeologiske kulturminner – en kilde til kunnskap

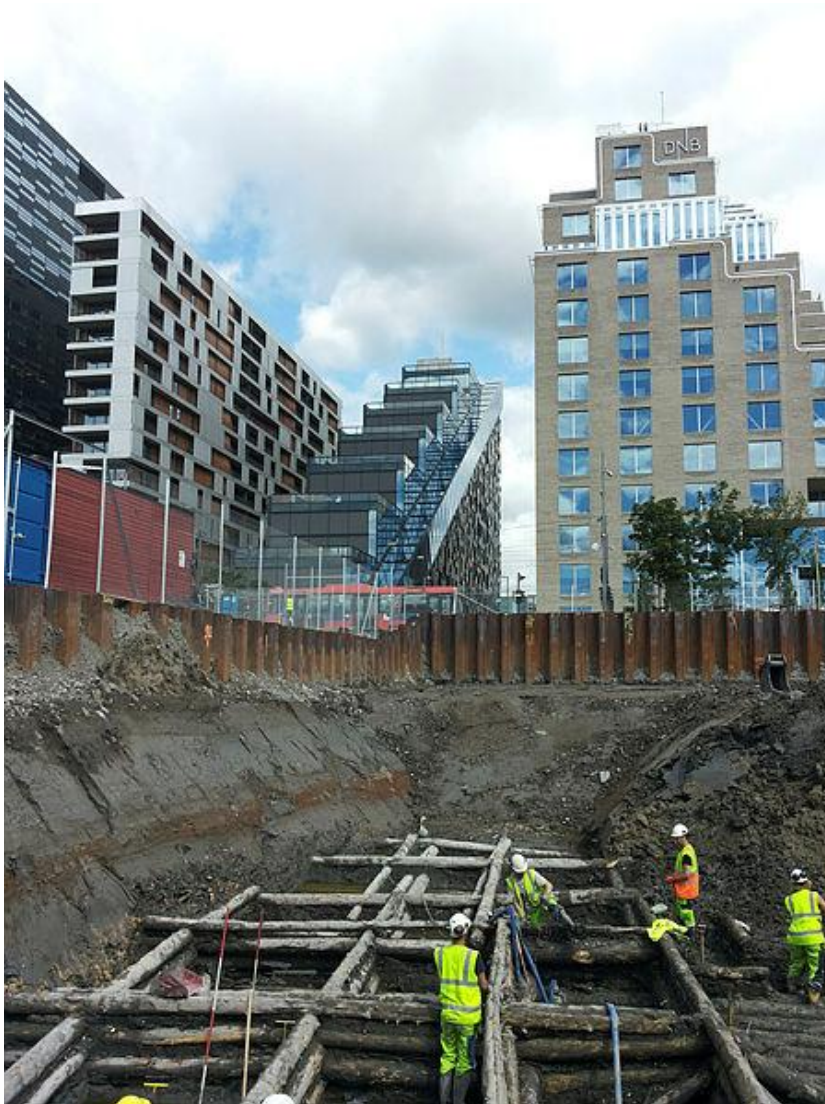
De arkeologiske kulturminnene er viktige kilder til kunnskap om tidligere samfunn, steder og hendelser. Alle kulturminner fra før 1536 er automatisk fredet, uavhengig av om de er kjent eller ikke. Det samme gjelder for samiske kulturminner fra 1917 eller tidligere.

Arkeologiske kulturminner viser at aktiviteten i bygder og byer har vært mangfoldig og strekker seg langt tilbake i tid. De er kilder til kunnskap om hvorfor og hvordan steder blir til, utvikler seg og består. De synlige arkeologiske kulturminnene tilfører i tillegg en historisk dimensjon og er med på å skape identitet i bygder og byer.

Hunderåsen, Larvik, gravfelt som består av minst seksti gravhauger og en hulvei. Ferdselsårer i form av hulveier kan være viktige kilder til å forstå steders utvikling. Synlige kulturminner som gravhauger og gravfelt finnes mange steder i Norge og er med på å skape identitet i bygder og i byer. Foto: Kristine Johansen, Riksantikvaren

Arkeologiske kulturlag er fysiske spor etter menneskelig aktivitet avsatt på et avgrenset område. Aktiviteten kan ha pågått sammenhengende eller med lange opphold, og den kan ha avsatt kulturlag på land eller under vann. De arkeologiske kulturlagene utgjør fundamentene til bygningene, kaiene, gatene og plassene i bygder og byer. Kulturlag er ofte de eneste kildene til å forstå vesentlige deler av byenes og byborgernes historie, og gir innsikt i hvorfor steder ble sentra eller byer.

Bjørvika i Oslo, arkeologiske undersøkelser. Foto: Hanna Kosonen Geiran, Riksantikvaren

I Norge er det åtte middelalderbyer: Bergen, Trondheim, Oslo, Tønsberg, Skien, Stavanger, Sarpsborg og Hamar. I tillegg finnes steder med rester av bymessig bebyggelse som enten ikke utviklet seg til byer i middelalderen, eller som ikke har hatt en kontinuerlig utvikling fram til i dag. Middelalderbyene er viktige primærkilder til kunnskap om livet i middelalderen og utgangspunkt for formidling og opplevelse. Under dagens bebyggelse og gater ligger sammenpressede jordlag med rester av bygninger og spor etter handel, produksjon, landbruk og

hagebruk, husholdningsavfall og andre levninger fra middelalderen og nyere tid. Også kulturlag i yngre byer kan gi verdifull informasjon om disse byenes opprinnelse og vekst.

Ved arkeologiske undersøkelser av havner finner man gjerne avfallsmateriale fra skipstrafikken, som knust gods, bruksgjenstander fra skipene, ballast og sunkne båter, i tillegg til avfall kastet fra land eller rester av kaikonstruksjoner, fortøyninger og brygger. Slike funn kan fortelle både om økonomisk historie og om hverdagen til dem som bodde og arbeidet på skipene og på land.

Gårdshauger finnes som kulturlag i mange nordnorske bygder og byer, og er enkelte steder spor etter de første tettstedene i nord. Fiskeværshauger langs kysten av Finnmark er spor etter de første fiskeværene. Gårdshauger består av kulturlag fra både før og etter reformasjonen og inneholder bygningsrester, avfall og spor etter husholdning og redskapsproduksjon. I bygder med flere eller store gårdshauger er disse viktige kulturminner som forteller om stedets identitet og utvikling.

Struktur – fra naturgitte forutsetninger til planlagte steder

Bygder og byer har ofte vokst fram på grunn av naturressurser i området, eller fordi de ligger strategisk til for maktutøvelse eller som transportknutepunkt. Sammenhengen mellom ulike typer bygningsmiljø, uterom, infrastruktur og naturelementer forteller om et steds utvikling. Noen steder viser strukturen en selvgrodd utvikling, andre steder en helhetlig og gjennomtenkt plan.

Viktige strukturer som har vært premissgivende for et sted, kan for eksempel være hovedveier og transportsystemer eller naturelementer som elveløp og grøntdrag. I noen bygder og byer har sjøveien som ferdselsåre spilt en avgjørende rolle for etableringen og utviklingen av stedet. Tomteinndelinger og bebyggelsesmønstre er eksempler på mer planlagte strukturer som bidrar til å forme et sted. Å ta vare på historiske siktakser fra både sjø- og hovedveier er viktig for å opprettholde stedets identitet. Bygninger og bygningsmiljø som kirker, rådhus, tollboder, festningsanlegg, militære anlegg eller andre sentrale samfunnsinstitusjoner kan også være viktige strukturer i en bygd eller by.

Rjukan vokste fram på grunnlag av naturressursene i området og ble planlagt som en «company town» med helhetlige boligområder tilknyttet industrien. Infrastruktur som Rjukanbanen og elva Månå, som forbinder Rjukan med Tinnsjø, har vært sentrale for stedets utvikling. Rjukan kom på Unescos verdensarvliste i 2015. Foto: Trond Taugbøl, Riksantikvaren

Strukturer som har vært med på å forme bygdene og byene, er sårbare for store endringer og utbyggingspress. Veifar som har vært sentrale lenge, kan brått miste sin betydning, og det kan svekke forståelsen av byenes historie. På bygda finnes eksempler på at utbygging utenfor sentrum har flyttet næringsvirksomhet til motorveikryss, noe som endrer forutsetningene for de etablerte handelsstedene. Når gjennomfartsårene ikke lenger går gjennom bygdas sentrum og kjøpesentre og nye sentrumsområder etableres utenfor, kan sentrum lett dø ut. I byene kan større områdetransformasjoner også endre mobilitetsmønstre og infrastruktur.

Bygningsmiljø som bidrar til særpreg

Historisk byggeskikk, bygningsmangfold og bebyggelsesstruktur bidrar til byer og stedsers særpreg og egenart. Europarådets landskapskonvensjon erkjenner at bygde- og bylandskapet er «en viktig faktor for folks livskvalitet overalt: i byområder og i spredtbygde strøk, i områder som oppfattes som lav verdi på grunn av belastninger eller forfall, til hverdagslige omgivelser så vel som i områder som er kjent for å være særlig verdifulle».¹⁶

I Norge har vi lang tradisjon for å bygge i tre, og trehusmiljø er en vesentlig del av kulturarven vår. Mange bygder og byer er kjent for sine trehusmiljø, som varierer etter lokale forutsetninger,

¹⁶Europarådets landskapskonvensjon, undertegnet i Firenze, 10. oktober 2000.

klimaforhold og når husene er oppført. Urbaniseringen og murtvengen i byene, som ble lovfestet i 1904, førte til økt bygging i tegl. Viktige bygningsmiljø fra industrialiseringen er derfor preget av murbebyggelse. Fra 1930-tallet markerte modernismens inntog et arkitektonisk skifte i stil, materialvalg og byggteknologi – et skifte som i stor grad preger dagens bygder og byer. Yngre bygningsmiljø har sjeldnere offisiell vernestatus, selv om også de kan ha kvaliteter som det er verdt å bevare.

Bygninger kan variere sterkt fra sted til sted. De er uansett unike der de står, og viktige for hvordan et sted oppleves. Områder med særegen karakter og helhetlig bebyggelse bidrar til bygder og byers identitet. Dette er verdier som er viktige å ta vare på, og som bør få større plass i stedsutviklingen. Transformasjon av områder og bygninger medfører ofte funksjonsendringer og mye sanering i tillegg til nybygging. Byomdannelse og tilpasset ombruk derimot, legger mer vekt på å se bevaring og utvikling i sammenheng. Byomdannelse innebærer mer ombruk av bygninger enn transformasjon vanligvis gjør når større arealer utvikles.¹⁷ Tilpasset ombruk innebærer at ombygging og rehabilitering skjer på bygningenes egne premisser. Resultatet er ofte at mer blir bevart, samtidig som bygningene kan tas i bruk videre og fortsette å gi stedet særpreg. En felles forståelse av hva transformasjon, byomdannelse og tilpasset ombruk innebærer i praksis, er viktig når ulike aktører skal samarbeide om å ta vare på bygningsmiljøene som gir identitet og særpreg.

Innlandet i Kristiansund. Området unnslopp i stor grad bombingene under andre verdenskrig og har bevart bebyggelse helt fra 1600-tallet, med hovedvekt på 1700- og 1800-tallet. Kulturmiljøet står i dag som et viktig og særpreget bygningsmiljø, i kontrast til gjenreisningsbyen Kristiansund. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

¹⁷ Helgason, Vignir Freyr 2021: *Transformasjon og byomdannelse – ulike planprinsipper for vern og utvikling av industrimiljøer i København og Oslo*.

Gjenreisningstidens byplanlegging

Gjennom historien har folk engasjert seg i gjenreisning etter store hendelser som har ødelagt byer og steder. By- og stedsplanleggingen etter andre verdenskrig er en viktig og helt spesiell del av landets byplanleggingshistorie og et resultat av behovet for å gjenreise nasjonen etter krigen. Brente Steders Regulering (BSR) tegnet nye og helhetlige reguleringsplaner for mange av byene og stedene som var blitt bombet og brent under krigen.

Gjenreisningsbyene er utformet etter nyklassisistiske byplanidealer med akser, allmenninger, parker og plassdannelser. Terrenget ble utnyttet i byplanen. Viktige bygninger ble framhevet i bybildet, og landskapet ble en del av byrommene gjennom siktlinjer og som fondmotiv i gateløp. Et viktig grep i planene var å framheve hvert steds karakter og egenart. Samtidig var arkitekturen nøktern og enhetlig, men med variasjon i fargesetting og detaljer. Bygningene består gjerne av tre eller fire etasjer med kombinert bolig- og næringsformål og har ofte mineralittpusset fasade.

Kulturmiljøene i gjenreisningsbyene er ennå ikke gamle nok til å ha oppnådd samme status som mange eldre kulturmiljø, og mange av gjenreisningsstedene oppleves som slitte og noe fragmenterte. Bevisstheten rundt kulturmiljøverdiene i disse helhetlig planlagte by- og bygdemiljøene er økende innenfor kulturmiljøforvaltningen, men ønsker om utbygging og krav om modernisering vinner ofte fram i plan- og byggesaker. Det er ikke uvanlig at kvartaler i sentrumsområdene rives og transformeres for å legge til rette for næringsutvikling og boligbygging.

Gjenreisningsbyen Molde er en av byene som ble planlagt av Brente Steders Regulering etter bombingene i 1940. Sentrum er preget av murbebyggelse, mens bebyggelsen utenfor sentrum er i tre. Flere av de gamle gateløpene i Molde kan vi kjenne igjen i planen som ble brukt i gjenreisningen. Molde kommune har også utarbeidet fargeplaner for sentrum gjennom fasaderehabiliteringsprosjektet «Storgatas ansikter». Prosjektet bidrar til at gjenreisningsbyens helhetlige fargebruk videreføres. Det har stor innvirkning på hvordan byen oppleves. Foto: Mari Søbstad Amundsen, Riksantikvaren

Utfordringer og muligheter

Utviklingen av attraktive steder bør ta utgangspunkt i kulturmiljøverdier. Når kulturmiljøverdier blir tatt vare på i stedsutviklingen, kan de bidra til å skape steder hvor det er godt å bo, jobbe og leve, samtidig som kulturmiljøene fortsetter å være viktige kilder til kunnskap, opplevelser og bruk. Kunnskapsbasert og langsiktig arealplanlegging med gode medvirkningsprosesser er en forutsetning for å ta vare på særpreg og egenart som gir identitetsskapende kulturmiljø.

Arealutnyttelse kan komme i konflikt med arkeologiske kulturminner, historiske grøntanlegg og uterom, viktige akser og strukturer. Det kan føre til at hele bygde- og bylandskaper endres, og at tidsdybden og den helhetlige opplevelsesverdien svekkes. Det er behov for å opprettholde landskap, naturgitte forhold og siktlinjer knyttet til et sted – enten det gjelder elveløp, forbindelsen mellom sjø og land eller terrengformer som dalsøkk og høyder – og å synliggjøre disse i utviklingen av stedet gjennom god, kunnskapsbasert arealforvaltning.

Internasjonale konvensjoner slår fast at kulturarv helst skal bevares der den ligger, og om nødvendig graves ut og dokumenteres gjennom arkeologiske undersøkelser. Langsiktig bevaring forutsetter gode miljøforhold. Miljøovervåking er derfor viktig både for å følge bevaringsforholdene over tid og for å vurdere behovet for tiltak.

Når arkeologiske kulturminner fjernes, er det viktig å ta vare på kildeverdien. Kunnskapen fra arkeologiske undersøkelser danner grunnlag for kunnskapsbasert forvaltning. Brukt aktivt i arealplanleggingen kan denne kunnskapen styrke engasjementet for stedets historie og særpreg. En viktig innsats er å løfte fram den eldste historien til et sted og å formidle den til innbyggerne – samtidig som kunnskapen tas i bruk i arealplanleggingen.

Vektleggingen av før-reformatoriske arkeologiske kulturminner i kulturmiljøforvaltningen har ført til at de etter-reformatoriske arkeologiske kulturminner ikke er blitt prioritert – med enkelte unntak. Vi må utnytte mulighetene som ligger i regelverket, og øke bevisstheten om kildeverdien som de etter-reformatoriske kulturminnene representerer, også innenfor kulturmiljøforvaltningen. Gårdshaugene er lite kartlagt, men har stor kunnskapsverdi. Fiskeværshaugene finnes ofte på fraflyttede steder, men har hatt viktige funksjoner og representerer en lite utforsket del av vår felles historie i nord. Det er viktig å kartlegge og forske på gårdshaugene og fiskeværshaugene og å formidle og øke forståelsen av hvilken verdi de har.

Et eksempel på hvordan arkeologiske undersøkelser kan brukes aktivt i arealplanlegging, er Kvarteret Valnötsträdet i Kalmar i Sverige. Her ble kulturmiljøverdiene tatt i bruk som ressurs i den fysiske planleggingen. Resultatene fra de arkeologiske undersøkelsene, som ble utført i forbindelse med utbyggingstiltak, dannet grunnlaget for utformingen av det middelalderske torget i Valnötsträdet. Den arkeologiske kunnskapen ble dermed en verdifull ressurs for kommunen i planleggingsfasen.

Arkeologer i arbeid på Son torg, Vestby. Det eldste nivået er sannsynligvis fra slutten av 1600-tallet, det yngste nivået ble trolig lagt i forbindelse med ombygningen av Thornegården, som sto ferdig i 1761. Foto: Marianne Johansson, Akershus fylkeskommune

Fraflytting endrer befolkningssammensetningen og aktiviteten i bygdene og byene. Ny utvikling legges i mange tilfeller til billigere og ubebygde tomter utenfor sentrumsområder, og nye knutepunkt dannes og trekker aktivitet ut av etablerte sentra. Handel og fellesfunksjoner flytter inn på kjøpesentre eller til nettbasert virksomhet, noe som bidrar til sentrumsdød. Denne utviklingen resulterer i tomme lokaler og ofte forfall i historiske sentrumsområder, slik at disse blir mindre attraktive.

Vestervågen i Vardø. Mange mindre byer opplever fraflytting, noe som gir tomme bygninger og lav aktivitet i sentrum. I Vardø har byutviklingsstrategien vektlagt istandsetting og utvikling av den eksisterende bebyggelsen, med stor bevissthet rundt kulturmiljøverdier. Dette har synliggjort både utfordringer og muligheter i arbeidet med stedsutvikling der mange bygninger står tomme og fraflyttingen er stor, men der identiteten og særpreget fortsatt er tydelig. Foto: Trond Isaksen, Riksantikvaren

I mange av de større byene er det befolkningsvekst og press på arealer og infrastruktur. Bygningsmiljø som tidligere lå utenfor sentrumskjernen, er med tiden blitt en integrert del av byene, og attraktive for utvikling. I slike utviklingsområder bygges det ofte med høy arealutnyttelse. Nybyggingen er i mange tilfeller ikke tilpasset omkringliggende bygningsmiljø og heller ikke stedets særpreg. Større områder transformeres på kort tid. Det går ut over arkeologiske kulturminner og bygningsmiljø som viser områdenes utvikling, og kan føre til at viktige kulturmiljø blir revet framfor å få ny bruk. De mange kulturmiljøene uten juridisk vern er ekstra utsatt. I byene der utviklingstakten er høy, er det ikke uvanlig at industrimiljø langs sjøfronten og i randsoner transformeres til boligformål og rekreasjonsområder. Gjenreisningsbyene har vært særlig utsatt for utvikling som ikke ivaretar prinsippene i byplanene. I mange av dem har dette gått ut over deres spesielle karakter. Det har også fragmentert en viktig del av landets historie. Det trengs mer kunnskap om gjenreisningsbyenes historiske betydning og helhetlige plangrep for at de skal bli bevart og utviklet på en god måte for kommende generasjoner.

I et langsiktig utviklingsperspektiv blir områder transformert mange ganger. Arkeologiske kulturminner, sammenhengende bygningsmiljø og strukturer som eksisterer i disse områdene, kan være krevende å ta vare på, selv om de har stor bruks-, opplevels- og kunnskapsverdi. Kulturmiljøverdiene forsvinner gjerne litt etter litt hver gang et område transformeres, om de ikke ses på som en ressurs i området som utvikles. Over tid endres bygde- og bylandskapene, tidsdybden kan forsvinne, og den helhetlige opplevelsverdien kan bli svekket.

Det er viktig at stedsutvikling bygger på prinsippet om byomdannelse framfor omfattende transformasjon, for å bevare viktige sammenhenger i by- og bygdelandskap og de strukturene som inngår i dem. Ved byomdannelse tilpasses nye bygninger og strukturer til det eksisterende miljøets skala, form og sammenhenger. Bygninger og strukturer som blir bevart, bidrar til områdets særpreg og er ofte godt egnet for ombruk. Dermed ivaretas både kunnskaps- og opplevelsverdier, samtidig som bygningene får ny bruk. For at utviklingen av kompakte byer og steder skal være bærekraftig, må de opprettholde attraktiviteten og sikre trivsel. Trivsel henger i stor grad sammen med identitet, tilhørighet og særpreg.

Kommunen setter rammene for forvaltningen av kulturmiljø i bygder og byer gjennom rollen som plan- og bygningsmyndighet og kan også registrere kulturmiljø i kulturmiljøplaner. Det er viktig at intensjonene i disse planene følges opp både i arealplanleggingen og i den daglige arealforvaltningen. Mange kommuner har imidlertid lite kompetanse og kapasitet på kulturmiljø. Samtidig har kommunen ansvar for å ivareta demokratiske prosesser i både arealplanlegging og andre beslutninger. Når politikerne bruker kommuneplaner aktivt som styringsverktøy i beslutninger og vedtak, blir arealplanleggingen mer forutsigbar og demokratisk. Med gode planer sikrer kommunen en kunnskapsbasert og forutsigbar arealbruk, noe som gjør det lettere for tiltakshavere å planlegge utbygging og fortetting innenfor verdifulle kulturmiljø.

Reguleringsplaner initieres ofte av private aktører med økonomiske insentiver, og utfordrer i mange tilfeller kommunens vedtatte politikk i overordnede planer. Mange aktører i bygge- og anleggsbransjen har begrenset kunnskap om, erfaring med og interesse av å ta vare på og ombruke kulturmiljø i nye planer. Det er heller ikke uvanlig at arealer har utdatert regulering eller mangler detaljregulering. Når en kommune gir dispensasjoner som bryter med intensjonene i gjeldende reguleringsplaner, framfor å utarbeide nye, skjer arealplanleggingen i praksis fra sak til sak. Det fører til at medvirkningsprosesser uteblir i deler av arealforvaltningen, og er uheldig med tanke på forutsigbare og demokratiske prosesser.

Planer og strategier er viktige for å samordne virkemiddelbruken og legge opp til god forvaltning. Det finnes flere eksempler på eksisterende satsinger, som Riksantikvarens *bystrategi*, som gir faglige råd om hvordan kulturmiljø, identitet og særpreg kan ivaretas i byutviklingen.¹⁸ Strategien gir konkrete mål og anbefalinger til regional og kommunal forvaltning, og til statlige og private utbyggere og eiere. Den fokuserer på ombruk, gjenbruk og tilpasning som gode tiltak for å ivareta kulturmiljøverdier i arealplanleggingen. Strategien er også et nyttig verktøy for konsulenter som arbeider med plan- og byggesaker.

¹⁸ Riksantikvaren 2021: *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for byutvikling og stedsutvikling*.

Riksantikvarens *klimastrategi* har som mål at kulturmiljø forvaltes gjennom samordnet arealbruk og arealplanlegging, slik at klimagassutslipp reduseres og kulturhistoriske verdier og interesser ivaretas.¹⁹ I forlengelse av klimastrategien har det også kommet en *metodeveileder for ROS-analyser av kulturmiljø*.²⁰ Riksantikvaren anbefaler at ROS-analyser inngår i grunnlaget for forvaltningsplaner for kulturmiljø, og mener de kan være viktige for kommunens beredskapsplanlegging.

Interessenter og aktører

Innbyggere, velforeninger, historielag og andre frivillige organisasjoner, utbyggingsaktører og interesseorganisasjoner som Design og arkitektur Norge (DOGA), Norske arkitekters landsforbund (NAL) og Distriktssenteret er sentrale interessenter og aktører innenfor dette deltemaet. Mange eiere og organisasjoner har interesse for kulturmiljø i bygder og byer og gjør en stor innsats for at slike miljø skal bli bevart og brukt som ressurs.

Statens vegvesen og Bane NOR, som eier og forvalter store arealer i bygder og byer, er andre sentrale aktører. Videre har Direktoratet for byggkvalitet (DiBK) en viktig rolle i å veilede om teknisk forskrift. KS kan bistå kommunene med gode arbeidsmetoder i bruken av planverktøy. Forskningsinstitusjoner som de arkeologiske forvaltningsmuseene og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) er også nøkkelaktører. Riksantikvaren, fylkeskommunene og Sametinget har et sentralt veilederansvar når det gjelder kulturmiljøverdier i planprosesser. De har også ansvar for å utarbeide strategier, veiledere og verktøy som kommunen kan ta i bruk for å identifisere kulturmiljøverdier, og som støtte i behandlingen av plan- og byggesaker. Andre museer og forskningsinstitusjoner er sentrale kunnskapspartnere, og kan bidra til at kunnskap og kompetanse om kulturmiljø er tilgjengelig og brukes som grunnlag for beslutninger i arealsaker.

Deltema 2: Der vi møtes

Beskrivelse og avgrensning

Demokrati og velferd er fundamentale kvaliteter i vårt moderne samfunn. I Norge har vi en rekke bygninger og arenaer som har vært viktige for utviklingen av demokratiet og velferdsstaten. Disse kulturmiljøene gir oss innsikt i utviklingen av demokratiske prinsipper og praksiser, og er særlig viktige i en tid hvor demokratiske verdier er under press, og hvor det er behov for å styrke forståelsen av og engasjementet for demokrati. Mange av demokratiets kulturmiljø forteller hva som betydde noe for folk som var her før oss, og hvordan de organiserte seg og arbeidet for å endre samfunnet. Også gruppers smertefulle og vanskelige historie er viktige kilder til innsikt i nasjonens og samfunnets utvikling.

¹⁹ Riksantikvaren 2021: *Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning 2021–2030*.

²⁰ Riksantikvaren 2025: *Metodeveileder for risiko- og sårbarhetsanalyse av kulturmiljø*.

Bygningene, plassene og stedene der folk har møttes, har vært avgjørende for utviklingen av den moderne velferdsstaten. Møteplassene kan være både offentlige og private, formelle og uformelle. De forteller om tilhørighet, samhold og sosial organisering.

Europarådets rammekonvensjon fra 2005 om kulturarvens verdi for samfunnet (FARO-konvensjonen) legger stor vekt på at alle har rett til en kulturarv, rett til å tolke egen historie og rett til å definere egne kulturmiljø.²¹ Internasjonale konvensjoner om blant annet minoriteter, ytringsfrihet og menneskerettigheter støtter opp om disse rettighetene.

Kulturmiljøene som inngår i strategien, kan være eid eller forvaltet av offentlige, private eller frivillige aktører. Noen har vært viktige for å bygge fellesskap i store samfunnsgrupper og organisasjoner, andre har vært viktige for urfolk, nasjonale minoriteter og innvandrergupper, og enkelte er knyttet til motkulturer og rettighetskamper.

Dette deltemaet skal sikre at vi bevarer og bruker viktige kulturmiljø som forteller historiene til offentlige, sivile, religiøse og kulturelle fellesskap av forskjellig karakter og omfang.

Under *Der vi møtes* prioriteres to kategorier av fellesskapsarenaer:

- fellesskapsbygninger
- uterom og grøntområder for fellesskapet

De to kategoriene er valgt ut fordi de rommer særskilte utfordringer og muligheter.

Fellesskapsbygninger

Fellesskapsbygningene representerer et stort mangfold på tvers av ulike grupperinger i samfunnet. Et felles kjennetegn er imidlertid at de har, eller har hatt, stor betydning for samfunnsutviklingen, velferden og selvforståelsen. Enten de er storslåtte eller nøkterne, har de fleste av dem også det til felles at de representerer et stort og viktig løft for fellesskapene som bygget dem. Fram til midten av 1800-tallet var det – med unntak av kirkene – veldig få bygninger i Norge som var oppført av og for et fellesskap. I 1842 ble Konventikkelpakaten opphevet. Det førte til en vesentlig styrking av forsamlingsfriheten og en stor oppblomstring av religiøse forsamlinger. En annen betydelig utvikling fant sted innenfor arbeiderbevegelsen, og utover på 1800-tallet ble det dannet flere arbeiderforeninger. Sammen med oppblomstringen av ungdomslag, skytterlag, avholdslag og losjer førte det til en nærmest eksplosiv bygging av forsamlingshus mot slutten av 1800-tallet.

Utover 1900-tallet ble det reist mange fellesskapsbygninger som har vært og er viktige for samer og nasjonale minoriteter. For disse gruppene er fellesskapsbygningene bærere av både

²¹ Europarådets rammekonvensjon om kulturarvens verdi for samfunnet – ETS 199.

gode og vonde kollektive minner. Skoler, internater, forsamlingshus og institusjoner har hatt en sentral rolle i utviklingen av lokalsamfunn, men også i gjennomføringen av statlig politikk med negative konsekvenser for samer og nasjonale minoriteter. Samtidig har mange av disse byggene også vært arenaer for fellesskap og læring.

I nyere tid har andre og nye fellesskap vokst fram og andre typer arenaer dukket opp. Det er blitt etablert egne samlingssteder for ulike minoritets- og innvandrergrepper, ungdomsklubber, motorsykelklubber, eldresentre og treffsteder for subkulturer og for grupper som i større eller mindre grad står på siden av de store fellesskapene i samfunnet.

Turnhallen i Vardø. Foto: Siri Schrøder Vesterkjær, Riksantikvaren

Fellesskapets kulturmiljø er ikke nødvendigvis eid og drevet på dugnad eller av ideelle aktører. Rådhus og bibliotek er eksempler på offentlig eide anlegg som også fungerer som sosiale møteplasser. Fellesskapsbygningene er kort sagt mange og ulike – fra offentlige bygninger, idrettsanlegg, teatre og konsertarenaer til lokaler for forenings- og organisasjonsliv, som bedehus, grendehus, festplasser og badstuer.

Fellesskap har selvsagt også vokst fram og holdt til i bygninger som ikke er oppført med det formålet, som nærbutikken, frisøren, kafeen eller private hjem. Mange aktiviteter har dessuten

funnet sted utendørs, uten at stedene har vært spesielt tilrettelagt, for eksempel i skogen, på stranda eller på fjellet. Slike møteplasser har hatt avgjørende betydning for både fellesskapet og samfunnsutviklingen.

Uterom og grøntområder for fellesskapet

I Norge har vi mange utendørsarenaer som har blitt brukt til formelt og uformelt samvær og samfunnsstyring. I vikingtiden var kaupangene og tingstedene sentrale plasser for handel og maktutøvelse. Kirkebakker finnes i både bygder og byer og har alltid vært viktige møteplasser. Samiske markeds plasser som Skibotn og Karlebotn var årvisse møteplasser. Markedene var viktige for både samer, nordmenn og andre tilreisende, og viser at ulike grupper og kulturer har hatt kontakt og vært avhengige av hverandre. Også nasjonale minoriteter har hatt sine møte- og samlingsplasser utendørs, noe som er dokumentert både i muntlig tradisjon og gjennom arkeologiske undersøkelser.

Njállavuohppi, markeds plass i Skibotn, i bruk fra 1500-tallet til tidlig 1800-tall. Foto: Elin Rose Myrvoll, Sametinget

Ved bydannelser ble torg, parker, brygger og gravplasser selvsagte deler av bystrukturen og betydningsfulle møtesteder for ulike grupper. Det gjaldt enten stedene vokste fram av seg selv eller var del av en regulering. Slike møtesteder har betydd mye for folks identitet og tilhørighet, samhandling og forlystelse. I nyere tid har utendørsarenaer i økende grad blitt knyttet til idrett, fritidsaktiviteter og rekreasjon. Slike uterom har stor betydning for miljø, bo- og livskvalitet.

Skuibakken i Bærum. Hoppbakken var i drift fra 1928. Foto: Birger Lindstad, Riksantikvaren

I første halvdel av 1800-tallet ble byparker, sykehusparker og stasjonsparker selvsagte elementer i planleggingen og utbyggingen av steder, bydeler, institusjoner og offentlige anlegg. De vitner om en anerkjennelse av at rekreasjon og tilgang til natur og gode uterom er viktig for folk.

Også i dag spiller uterommene en sentral rolle. Historiske grøntanlegg og uterom som hager, gårdsrom, parker og alleer kan være viktige historiefortellere i bygder og byer. De vitner om hvordan mennesker før oss har tenkt og levd, og de viser tidsdybde gjennom flere historiske lag. Grøntanleggene skaper identitet og bidrar til attraktive bomiljø. Grønne områder avhjelper i tillegg overvannshåndteringen og bidrar til temperaturregulering og luftrensing i de tette områdene. Videre er grønne og blå områder for en rekke dyre- og plantearter, de gir økosystemtjenester, og de betyr mye for lokalklimaet.²² Det er viktig å ta vare på og bruke det historiske mangfoldet som ulike typer grøntområder representerer.

²² Meld. St. 35 (2023-2034) *Bærekraftig bruk og bevaring av natur.*

Høyanger. Trærne og de grønne områdene er en vesentlig del av kulturmiljøet. Foto: Mikael Lye, Riksantikvaren

Tidsdybden i de historiske grøntanleggene er lettest å se i trærne som står inne i eller avgrenser disse anleggene. Disse trærne har ofte fått vokse seg store. De bidrar ikke bare til en tidsforståelse og til å gjøre områdene attraktive, men også til dyreliv og luftkvalitet, på en annen måte enn yngre trær kan. Det er svært viktig å ta hensyn til slike kvaliteter i planlegging og skjøtsel.

For uterommene i bebygde områder, for eksempel et torg eller en park i en bygd eller en by, er det viktig å huske at stedet, eller rommet, ikke bare er bakken vi står på, men også omgivelsene som rammer inn og definerer rommet. Hvordan innrammingen er formet, og hvordan den forholder seg til uterommets ønskede kvaliteter og brukbarhet, er essensielt, både for rommet som felles møteplass og for den historiske lesbarheten, forståelsen og opplevelsen.

Utfordringer og muligheter

Et moderne samfunn basert på et velfungerende demokrati, gode velferdsordninger, rettigheter for enkeltmennesker og tilrettelegging for organisasjonsliv har gitt oss en rekke viktige kulturmiljø. På samme tid er fellesskap alltid i endring – noen forsvinner, andre kommer til.

Fellesskapenes kulturmiljø er i for liten grad kartlagt, dokumentert og analysert. Nasjonale minoriteters møteplasser – både eldre og nyere – er lite utforsket, og det er behov for mer systematisk kartlegging og dokumentasjon. Selv om det finnes kunnskap om enkelte typer fellesskapsbygg, enkeltbygninger og uterom, er den samlede kunnskapen om disse kulturmiljøene lav. Det er i liten grad undersøkt hvilken betydning de har, og har hatt, for samfunnet og dets utvikling. Den samlede verdien til fellesskapsanleggene og brukspotensialet for fellesskapsbygninger må kartlegges. Kommunene bør ta dette inn i sitt plangrunnlag.

Mange forhold utfordrer bruken, vedlikeholdet og opprettholdelsen av fellesskapenes kulturmiljø. Fellesskap er alltid i endring. Det som før var viktige møteplasser og arenaer for samhandling og fellesskap, kan være på vei til å bli glemt, nedstengt eller ødelagt. Dugnadsviljen er ikke en konstant størrelse, og fraflytting, synkende befolkningstall i bygdene og en endring i befolkningssammensetningen kan i mange tilfeller føre til at kulturhistoriske fellesskapsbygninger og fellesarenaer blir mindre brukt og forfaller.

Det samme kan skje som følge av kommunesammenslåing, endringer i skolekretser eller samlokalisering av funksjoner som bibliotek, kino, samfunnshus og ungdomsklubb. Resultatet kan bli tomme bygninger og møteplasser i historiske sentra. Endringene kan gjøre kulturmiljø og fellesskapsarenaer mindre attraktive og svekke muligheten for framtidig bevaring og ny bruk. Det er viktig å invitere og legge til rette for at de mange fellesskapene får anledning til å synliggjøre sin egen kulturhistorie og sine egne kulturmiljø.

Å videreføre bruken av fellesskapsarenaer som grendehus, forsamlingslokaler og idrettsanlegg kan bidra til sosial bærekraft, til å dekke dagens behov for møteplasser og til å styrke folks følelse av tilhørighet og stedsidentitet. De kan også være viktige arenaer for overlevering og videreføring av immateriell kunnskap og kulturarv.

Fellesskapsarenaene representerer store bygningsressurser, og det er mange muligheter for ombruk av disse. Bevaringsstrategien åpner for et bredt spekter av tilnærminger med varierte og nye former for aktørsamarbeid og virkemiddelbruk.

Når felles møteplasser ligger nær der folk bor, blir det lettere å bruke dem – særlig for barn, eldre og andre som er avhengige av transport eller offentlig kommunikasjon.

Det er en fornyet interesse for grøntarealer som viktige komponenter i bærekraftige bygder og byer. Samtidig er offentlige og ikke minst private uterom attraktive arealer for fortetting og nedbygging. Grøntområdene «spises» bit for bit, og på den måten svekkes verdien av disse kulturmiljøene. Dette skjer til tross for at Norge, gjennom naturavtalen,²³ er forpliktet til å ivareta natur i by.²⁴ På mindre steder med fraflytting er det ofte ikke ressurser nok til å opprettholde og skjøtte etablerte uterom som parker og idrettsanlegg. Også i byene kan det være store skjøtselsutfordringer, selv om anleggene brukes aktivt.

²³ *Det globale Kunming-Montreal-rammeverket for naturmangfold* (naturavtalen), vedtatt 19. desember 2022 på det 15. partsmøtet (COP 15) under FNs konvensjon om biologisk mangfold (CBD).

²⁴ Kommunal- og distriktsdepartementet 2025: *Rom for kvalitet – nasjonal arkitekturstrategi*.

Eldre trær blir ikke godt nok ivaretatt i planleggings- og anleggsfaser. Et tre kan ikke uten videre erstattes med et annet. Eldre trær har biologiske og kulturhistoriske verdier som yngre trær mangler. Trær og andre planter har blitt mer utsatt for sykdommer som følge av klimaendringene. Vi trenger mer kunnskap om hvordan planter kan håndteres i møte med klimautfordringene, og hvordan historisk plantemateriale kan videreføres. I tillegg er det behov for å styrke kompetansen på skjøtsel.

Interessenter og aktører

Både brukere og eiere av fellesskapenes kulturmiljø er sentrale aktører i forvaltningen, bevaringen og utviklingen av dem. Skoler, lokale velforeninger og interesseorganisasjoner, historielag, idrettslag, trossamfunn, barne- og ungdomsorganisasjoner og ulike bygde- og bydelsforeninger kan være aktuelle interessenter. Kulturvernforeninger som Fortidsminneforeningen og Norsk Kulturarv og foreninger som jobber for eierinteresser innenfor kulturmiljøtemaet (for eksempel Foreningen Fredet), er også viktige.

Forskningsinstitusjoner som jobber med historie og by- og regionalforskning, er sentrale kunnskapspartnere. Det samme er små og store by- og bygdemuseer, folkemuseene og universitetsmuseene.

Norske arkitekters landsforbund (NAL) og Norske landskapsarkitekters forening (NLA) er gode bindeledd til arkitekter og landskapsarkitekter. Noregs ungdomslags initiativ «Huset i Bygda» er et godt eksempel på koordinering, kunnskapsinnhenting og formidling av mulighetene som finnes i fellesskapsbygninger. Bydeler, kommuner, fylkeskommuner, Sametinget og Riksantikvaren er viktige aktører og beslutningstakere i arealplanleggingen og kulturmiljøforvaltningen og dermed vesentlige i arbeidet.

Deltema 3: Der vi bor

Beskrivelse og avgrensning

Kulturmiljø knyttet til bolighistorien representerer store kulturhistoriske verdier ved at de formidler viktige fortellinger om samfunnsutviklingen. Bevissthet og kunnskap om ideer og tankesett som har formet oss og vårt samfunn, gir trygghet i møte med endring og utvikling. Dette er ressurser vi kan ta tak i når vi skal bygge bærekraftige samfunn.

Boligbebyggelsen utgjør en vesentlig del av bygders og byers kulturhistorie og karakter. Den består av mange ulike boligtyper, fra store residenser med tilhørende parkanlegg, via små og store eneboliger med hager, til flermannsboliger, arbeiderboliger, rekkehus og leilighetskomplekser som bygårder og blokker. Uthus, garasjer og bakgårdsbygninger hører naturlig til i disse miljøene. De eldste bevarte husene er flere hundre år gamle. Hagene omkring har ofte spor fra enda eldre tider. Nyere boliger forteller om samfunnsutviklingen fram til vår tid.

Under bakken kan det ligge spor etter bosetning langt tilbake i tid. Arkeologiske kulturminner er sentrale for å forstå utviklingen av boligområder. Mange steder der det bor folk i dag, har mennesker valgt å bosette seg også i tidligere tider. Tallrike er også de arkeologiske kulturminnene som vitner om tidlig gårdsbosetning og utviklingen av gårdsdrift på et sted.

Til sammen utgjør de arkeologiske kulturminnene og dagens boligbebyggelse en rik og mangefasettert historie om menneskene som har levd og virket i bygder og byer. En del av disse kulturmiljøene er godt bevart. Andre er sterkt endret. Mange er på ulike måter under press. Å bevare et mangfold av boligtyper, grøntanlegg og helhetlig planlagte boligområder på et sted vil styrke innbyggernes mulighet til å bli kjent med stedets historie og være med på å forme dets kulturelle identitet.

Dette deltemaet skal bidra til at vi synliggjør og ivaretar boligområder som kulturmiljø, med deres kulturminner, historiske struktur og kvaliteter.

Under *Der vi bor* prioriteres tre områder:

- småhusbebyggelse og hager under press
- gjenreisningshusene
- drabantbyene

Områdene er valgt ut fordi de rommer særskilte utfordringer og muligheter.

Småhusbebyggelse og hager under press

Hus og hager forteller om tidligere tiders ressurser, sosiale forhold, estetikk, tenkning og teknologiske ferdigheter. Ulike perioders stiluttrykk og byggemetoder markerer skiftende idealer og byggetekniske muligheter. Noen steder kommer dette til syne i den varierte småhusbebyggelsen som har vokst og utviklet seg over tid, andre steder er boligområdene bygget ut over en ganske kort tidsperiode, med enhetlig struktur og uttrykk.

Småhusbebyggelse omfatter små og store eneboliger, flerfamilieboliger og større villaer med hager. Det kan også være gårdsbruk som har ligget der før fortettingen startet. Felles for anleggene er at de er frittstående mindre bygninger med luft og grønt omkring seg.

Historien er mangfoldig, med stor variasjon fra sted til sted. På 1700-tallet var det hovedsakelig laftede trehus med kledning og saltak som ble bygget. Store hageanlegg hadde symmetri og rette akser, mens små byhager og bondehager var praktisk innrettet med inngjerdede jordstykker for nyttevekster.

På 1800-tallet viste boligbyggingen et større mangfold av stilidealene. I byene ble det blant annet bygget store forstadsvillaer med flotte, romslige hager. Småhager plukket opp idealene i valg av både plantetyper og dekorelementer. Stakittgjerdet kom for fullt og satte etter hvert preg og struktur på områder landet over. Hager anlagt på 1800-tallet var påvirket av den engelske landskapsstilen med et rikt mangfold av skulpturer, gjenstander, plantesorter og stier.

Boligbyggingen utviklet seg raskt i takt med den politiske, sosiale og økonomiske utviklingen på 1900-tallet. De planlagte villaområdene langs innfartsårer til byene bredte om seg, med boliger og hager i likeartet størrelse. Tidlig på 1900-tallet var småhusbebyggelsen preget av Egne hjem-bevegelsen og hagebyidealene. I mellomkrigstiden ble funksjonalismen dominerende, med et mer repeterende formspråk. Hagene var fortsatt store med plass til tørkestativ og frukttrær.

Villaområde på Løkka i Hønefoss. Foto: Lene Buskoven, Riksantikvaren

Tiden etter andre verdenskrig var preget av det sosiale boligbyggeriet med Husbankens låneordninger, rask bygging, masseproduserte deler og rimelige materialer. 1960- og 70-tallets småhus var sterkt preget av Husbankens standarder. Så fulgte 1980-tallet og jappetiden, da mye penger ble generert på kort tid. Dette resulterte i bygging av flere store, påkostede boliger og ombygging og påbygging av de eldre. Nybygging skjedde i større grad ved at gamle tomter ble delt opp, noe som førte til heterogene boligområder. Hagene ble nå betydelig mindre og mer lettstelte, og innkjørselen og steinarbeider ble en viktigere del av grøntanlegget ved boligen.

Boligene og hagene speiler også et kulturelt mangfold. Boliger oppført og brukt av urfolk og minoritetsgrupper, som samiske og kvenske samfunn, viser ulike livsformer og boligtradisjoner. Disse bidrar til å synliggjøre mangfoldet i norsk kulturhistorie. Økt kunnskap om ulike kulturers bolig- og hagetradisjoner utfordrer etablerte forestillinger om hva en hage er – og dermed hva som vurderes som verdifulle kulturminner. Dette er særlig viktig for å løfte fram kulturmiljø som tidligere har vært oversett eller underrepresentert i forvaltningen.

Sporene fra de ulike historiske periodene, og tradisjonene knyttet til små og sårbare minoritetskulturer, er mange steder i ferd med å forsvinne helt. En del viktige områder er likevel bevart. Disse er ofte helt vesentlige bærere av stedets historie, identitet og særpreg. De eldste boligeiendommene er ofte godt kartlagt, mens det er mindre kunnskap om 1900-tallets boligbygging. Hva som er bevart av historiske hager fra ulike tider, og hvilke kulturmiljøverdier disse representerer, har vi generelt liten oversikt over.

De kulturhistoriske verdiene som ligger i småhusbebyggelsens hus og hager, er viktige i et bærekraftperspektiv. Dette har vært underkommunisert. Det er derfor en tydelig prioritering i denne strategien å legge til rette for tiltak som øker bevisstheten om disse verdiene.

Gjenreisningshusene

Typehus fra 1940- og 50-årene preger bygder og byer over hele landet. Mange av dem ble bygget som del av gjenreisningen etter krigen og forteller dermed en viktig historie.

Omkring 20 000 boliger gikk tapt i krigshandlingene, noe som kom på toppen av bolignød som var der allerede før krigsutbruddet. Tross knappe ressurser ble en historisk storstilt boligbygging satt i gang umiddelbart etter freden i 1945. Gjenreisningsdirektoratet (senere Boligdirektoratet) ledet arbeidet med standardiserte typetegninger og lokal oppfølging. Husbanken bidro med finansiering. Gjenreisningshusene ble bygget raskt, med enkle materialer og prefabrikkerte bygningsdeler. De kjennetegnes av en funksjonell utforming og et nøkternt arkitektonisk uttrykk, ofte med korsplanløsning og saltak.

Nyoppførte gjenreisningshus i Honningsvåg. Foto: Ola Hanche-Olsen / Finnmark fylkesbibliotek. Public domain (CC PDM)

Også under krigsårene hadde det pågått gjenreisning av boliger. Blant annet ble de første 400 svenskehusene gitt i nasjonalgave fra Sverige allerede i 1940. Husene kom som lemmer og kunne monteres på 2–3 uker. Senere ble tiltaket gjentatt. De såkalte svenskebyene er en viktig del av gjenreisningshistorien i Norge.

For svenskebyen i Namsos ble det utarbeidet typetegninger også for hager. Ut over dette er hageplanleggingen knyttet til gjenreisningsbebyggelsen lite kjent. Bolighager muliggjorde viktig matauk både under og etter krigen. Økt kunnskap om hagene fra gjenreisningstiden kan gi oss et mer helhetlig perspektiv på hva som skjedde.

Store deler av Nord-Troms og Finnmark ble brent i 1944, og gjenreisningen etterpå satte sitt preg på hele landsdelen. De første bygningene var provisorier satt sammen av tilgjengelige og til dels tilfeldige materialer på stedet. Svært få av dem er bevart i dag, men de forteller en viktig historie om den første, strevsomme tiden etter krigen og viktigheten av å se muligheter i det som var for hånden.

Provisorium, Skarfvággi/Skardalen, Gáivuotna gielda / Kåfjord kommune. Foto: Lars Børge Myklevold, Sametinget

Gjenreisningsgårdene er også mange i nord. De besto gjerne av bolig, fjøs og uthus. Boligene har i stor grad beholdt sin opprinnelige funksjon, mens gjenreisningsfjøsene ikke lenger er funksjonelle etter dagens krav til drift og husdyrhold.

En mindre omtalt side ved gjenreisningen i nettopp Nord-Troms og Finnmark er at samisk og kvensk kultur i liten grad ble hensyntatt i arbeidet. Myndighetene kan ha sett på gjenreisningen som en anledning til å modernisere og fornorske disse folkegruppene ytterligere.

Drabantbyene

Drabantbyene er en viktig del av den sosiale boligbyggingen etter andre verdenskrig. Bolignøden etter krigen måtte avhjelpes raskt, og i de store byene dekket man behovet blant annet ved å bygge nye små bysamfunn av helhetlig planlagt blokkbebyggelse utenfor bykjernen. Før betegnelsen *drabantby* kom i bruk, kalte man gjerne disse bysamfunnene for *sovebyer*. Her sov man i boligen sin om natten, mens man pendlet til bykjernen for å jobbe om dagen.

Romsås drabantby i Oslo. Barn leker på lekeplassen. Teigen fotoatelier, 1977 (CC BY-SA)

Drabantbyene er kulturmiljø som forteller om tidens sosialdemokratiske ideologi. Her skulle det være godt for alle typer mennesker å bo. Det skulle bygges sosiale fellesskap og sunne oppvekstmiljø. Blokkleilighetene var moderne og praktiske, og hadde samtidig en moderat pris.

Det lille bysamfunnet skulle tilby de viktigste fellesskapsfunksjonene som dagligvarebutikk og skole. Noen steder var det også kirke og kulturtilbud. Idealer om lys, luft og natur inn i byen var førende prinsipper i planleggingen. Drabantbyene hadde derfor store, luftige grøntarealer for lek og rekreasjon, og de ble skilt fra moderbyen og fra hverandre gjennom belter av natur. De første drabantbyene på 1950-tallet hadde relativt lav blokkbebyggelse med opptil fire etasjer. På 1960- og 70-tallet ble blokkene høyere.

Fortsatt fungerer mange drabantbyer som viktige små samfunn i de store byene, med kjøpesentre, skoler, grøntarealer og fellesskapsfunksjoner. Beboerne er i mange tilfeller sterkt knyttet til stedet, men ideologien og kvalitetene som ligger i den helhetlig planlagte strukturen og samfunnsplanen i området, er for mange av innbyggerne helt ukjent. Drabantbyene ble planlagt med de beste intensjoner. Det er imidlertid store variasjoner fra drabantby til drabantby, fra by til by og fra periode til periode når det gjelder hvordan de har utviklet seg. Noen drabantbyer er i dag ettertraktede boligområder. Andre steder har det oppstått til dels store sosiale utfordringer. Drabantbyene kan derfor være viktige kilder til kunnskap om hvordan arealplanlegging og boligbygging påvirker sosiale strukturer i samfunnet.

Utfordringer og muligheter

Bolighistoriens kulturmiljø er sårbare for demografiske endringer. Fraflytting fører til tomme hus og gjengrodde hager. Mange steder er småhusbebyggelsen presset av arealeffektiviseringspolitikk og fortetting. Det fører til at historiske strukturer forsvinner, og at områder preget av helhet blir oppsplittet. Andelen eldre i befolkningen øker, noe som medfører ombygging og tilpasning av boliger og boligområder. Økt kunnskap og bevissthet om verdiene i bolighistoriens kulturmiljø kan bidra til at de i større grad blir ivaretatt og tatt i bruk som en ressurs i arealplanleggingen.

Stedsidentitet er en langsiktig verdi. Historisk forankring og tilhørighet gir gode lokalsamfunn og betyr mye for innbyggerne. Hus og hager i småhusbebyggelsen representerer store verdier – både som identitets- og bygningsressurs og med tanke på biologisk mangfold.

Den grønne kulturarven har hittil fått mindre oppmerksomhet enn bygningsarven. Lite kunnskap om hvilke kulturmiljøverdier grøntanleggene representerer, gjør hager særlig utsatt i møte med fortetningspolitikken. I tillegg er de ekstra sårbare for klimaendringer, siden de er ubeskyttet mot for eksempel tørke, flom og sterk vind. I fraflyttingsområder blir grøntanleggene forlatt og gror igjen. For å skjytte en hage må man også sette av tid, noe som kan være en utfordring for mange i dagens samfunn.

Hager er verdifull nærnatur der folk bor, og viktige bidragsyttere til bærekraftige bygder og byer. Å ta vare på natur i by er et tydelig politisk mål – og gjennom naturavtalen²⁵ også en internasjonal forpliktelse – selv ved fortetting.²⁶ Tiltak som fremmer bevaring og bruk av grønne

²⁵ *Det globale Kunming-Montreal-rammeverket for naturmangfold* (naturavtalen), vedtatt 19. desember 2022 på det 15. partsmøtet (COP 15) under FNs konvensjon om biologisk mangfold (CBD).

²⁶ Kommunal- og distriktsdepartementet 2025: *Rom for kvalitet – nasjonal arkitekturstrategi*, s. 26.

kulturmiljø, er derfor viktige. Kunnskap om historisk hagebruk, lokale mattradisjoner og dyrking kan for eksempel inspirere til aktiv bruk av historiske hager. Skal vi kunne prioritere viktige kulturmiljø innenfor denne kategorien og sikre at de forvaltes bedre, må kunnskapen og kompetansen på feltet styrkes.

Gjenreisningsbebyggelsen og drabantbyene har ennå ikke oppnådd samme anerkjennelse som eldre typer kulturmiljø – verken i kulturmiljøforvaltningen, i andre relevante fagmiljø eller i befolkningen generelt. Lav bevissthet om verdiene utgjør derfor en vesentlig trussel mot disse kulturmiljøene. Det er behov for å styrke både kunnskapen og kompetansen på feltet.

På bygda står mange gjenreisningshus tomme, og hagene omkring gror igjen. Husene har ofte store utfordringer og kan oppleves som krevende prosjekter å ta fatt på. Det er kanskje billigere å bygge nytt. Vanlige problemer er dårlig isolasjon, svake materialer og behov for oppgradering av fasiliteter. Mange av husene har med tiden blitt bygget om og modernisert. Det er behov for å kartlegge situasjonen. I byene inngår gjenreisningshusene i den mindre arealeffektive småhusbebyggelsen som er under press.

Drabantbyer ble planlagt som luftige grønne områder hvor folk skulle leve nært naturen. I dag kryper den fortettede byen også inn på disse områdene. I tillegg preges de i stor grad av demografiske endringer, noe som blant annet skaper behov for å etablere nye typer tjenester og funksjoner.

Stedsidentiteten i gjenreisningsbebyggelsen og drabantbyene kan styrkes dersom tilpasninger, transformasjon og byomdannelse i større grad ivaretar og formidler de kulturhistoriske verdiene. Kommunene bør utvikle områdene med disse særegne kvalitetene som premiss og ressurs i arealforvaltningen. Fortetting bør skje på stedets premisser. I drabantbyene kan det for eksempel bety at nye fortettingsprosjekter henter inspirasjon fra den opprinnelige ideen – nemlig at man kan bo tett *med* kvalitet, med gode fellesfunksjoner og med bevarte grønne arealer for fellesskapet. Gode eksempler på hvordan typehusene fra 1940- og 50-tallet kan settes i stand og oppgraderes til bedre boligstandard samtidig som kulturhistoriske verdier bevares, kan bidra til at flere velger ombruk framfor nybygg. Kulturmiljøforvaltningen kan støtte gjennom eksempelsamlinger og veiledningsmateriell.

Gjenreisningen satte et særlig preg på Nord-Troms og Finnmark, hvor krigens ødeleggelser var spesielt store. Det er behov for mer kunnskap om hvordan gjenreisningen påvirket urfolk og nasjonale minoriteter i disse områdene.

Arealplanleggingen legger viktige rammer for forvaltningen av kulturmiljøverdier i bygder og byer. For alle de prioriterte områdene under dette deltemaet er det behov for en bedre og mer helhetlig arealplanlegging, der økonomiske, kulturhistoriske, sosiale og naturmessige verdier ses i sammenheng og ulike faginstanser samarbeider.

Interessenter og aktører

Private boligeiere, grunneiere, beboere og organisasjoner som støtter opp om deres interesser, er viktige aktører innenfor dette deltemaet. Lokale velforeninger, historielag og hagelag, barne- og ungdomsorganisasjoner, bygdekvinnelag og ulike bygde- og bydelsforeninger kan være

aktuelle interessenter. Kulturvernforeninger som Fortidsminneforeningen og Norsk Kulturarv, og foreninger som jobber for eierinteresser innenfor kulturmiljøvernet (f.eks. Foreningen Fredet), er også viktige.

Forskningsinstitusjoner som jobber med landskap, historie og by- og regionalforskning, er sentrale kunnskapspartnere. Det samme er små og store by- og bygdemuseer, universitetsmuseene, gjenreisningsmuseene og institusjoner som jobber med urfolks og nasjonale minoriteters historie og kultur. Norske arkitekters landsforbund (NAL) og Norske landskapsarkitekters forening (NLA) er gode bindeledd til arkitekter og landskapsarkitekter.

Bydeler, kommuner, fylkeskommuner, Sametinget og Riksantikvaren er beslutningstakere i arealplanleggingen og kulturmiljøforvaltningen og dermed vesentlige i arbeidet. Myndigheter og organisasjoner som jobber med naturvern, kan også være viktige samarbeidspartnere.